

De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen

Ute K. Boonen
Universität zu Köln

NEERLANDISTIEK 05.06: NOVEMBER 2005

Samenvatting

In dit artikel worden Latijnse en Middelnederlandse formules uit dertiende- en veertiende-eeuwse oorkonden uit de stad Utrecht in filologisch opzicht met elkaar vergeleken. De begin- en slotformules van middeleeuwse oorkonden in de volkstaal gaan terug op die uit Latijnse oorkonden. De scribenten gebruiken Latijnse oorkonden als model voor hun volkstalige documenten. Een Middelnederlandse norm voor formules bestaat nog niet, maar moet nog worden ontwikkeld.

De vergelijking toont aan dat de scribenten een selectie maken uit de beschikbare Latijnse formules en dat ze bij het vertalen soms creatief te werk gaan en eigen vindingen invoeren. Vele Middelnederlandse formules kunnen op hun Latijns voorbeeld worden teruggevoerd, maar in sommige gevallen is er ten opzichte van het Latijn een emancipatie te zien. Bovendien wordt duidelijk dat de variatie die in de dertiende eeuw nog ruim voorhanden is, in de loop van de veertiende eeuw sterk afneemt, waarbij de formules meer en meer gestandaardiseerd worden.

Summary

In this article, I compare Latin and Middle Dutch formulas in thirteenth- and fourteenth-century charters written in the city of Utrecht. My comparison shows that the vernacular formulas in the opening and closing parts of mediaeval charters have been based on those in Latin charters. The writers use the Latin documents as a model for their vernacular documents. A Middle Dutch norm is in the making. The writers select elements from the available Latin formulas, present creative translations, and develop new formulas. Although many Middle Dutch formulas depend on a Latin model, in some cases an emancipation diverging from the Latin formulas can be observed. Moreover, the variation in the thirteenth-century formulas sharply decreases during the fourteenth century, while the formulas are more and more standardised.

1. Inleiding

De traditionele oorkondetaal, het Latijn, wordt vanaf de dertiende eeuw in West-Europa geleidelijk vervangen door de volkstaal. In de Nederlanden boet de 'vadertaal' (cf. Van Uytfanghe 1999: 23) Latijn als taal voor juridische transacties aan belang in ten voordele van het Nederlands, dat zich bijvoorbeeld in Brugge in de loop van de dertiende eeuw snel doorzet. In bepaalde regio's in het zuiden neemt ook het Frans de rol van het Latijn over, bijvoorbeeld in de Vlaamse grafelijke kanselarij, in Ieper en in het hertogdom Brabant, waar het Frans in de dertiende eeuw goed vertegenwoordigd is. In het noorden en het oosten van het taalgebied (Limburg, Oost-Nederland, Noord-Holland) heeft men langer vastgehouden aan het Latijn als oorkondetaal en komt de ambtelijke overlevering in het Nederlands pas in de veertiende eeuw goed op gang (cf. Burgers 1996: 130).

De volkstalige beoorkonding is zonder twijfel gebaseerd op de Latijnse; het is echter nog niet duidelijk hoe de scribenten bij het opstellen van een document in de volkstaal te werk gingen (cf. Burgers 1996: 129; Croenen 1999: 11). Hebben zij een Latijnse oorkonde als model genomen en deze letterlijk in het Middelnederlands vertaald? Of hebben de scribenten een eigen Middelnederlandse oorkondetaal gebruikt die min of meer losstaat van het Latijnse model?

De scribenten stond een groot aantal keuzemogelijkheden uit Latijnse formules ter beschikking. Bijvoorbeeld voor het tekstdeel *notificatio* 'ik maak bekend aan ...' telt Kruisheer (1971: 497-500) 180 Latijnse en bijna 50 Nederlandse formuleringen. Zijn inventaris geeft een idee van de verscheidenheid in zowel de Latijnse als de Nederlandse formuleringen. Toch is de variatierijkdom in de Latijnse formules groter dan in de Nederlandse. De vraag is dus welke formules al dan niet door de scribenten in Middelnederlandse oorkonden worden gebruikt. Hebben zij een voorkeur voor bepaalde formules? Raken bepaalde varianten na verloop van tijd buiten gebruik?

Aan mijn onderzoek liggen twee hypothesen ten grondslag:

- 1) De begin- en slotformules van middeleeuwse oorkonden in de volkstaal gaan op Latijnse formules terug. De scribenten gebruikten in het begin van de beoorkonding in de volkstaal Latijnse oorkonden als model voor hun volkstalige documenten. Daarbij konden ze een letterlijke vertaling of een redelijk vrije verwoording van het Latijnse voorbeeld maken, ofwel konden ze een eigen schepping creëren, een creatieve vinding in het Middelnederlands gebruiken.
- 2) Een Middelnederlandse norm voor formules bestaat in de beginjaren van het volkstalige beoorkonden nog niet, maar moet nog worden ontwikkeld. Twee

ontwikkelingen zijn hierbij denkbaar: a) omdat de scribenten eerst een leerproces moeten doormaken, hanteren zij in het begin één "oorspronkelijk" model waarin zij na verloop van tijd enige variatie aanbrengen (cf. Goossens 2001: 110). b) in het begin bestaat er een grote variatierijkdom die door normeringstendensen wordt teruggedrongen en uiteindelijk door algemeen gebruikelijke standaardformuleringen wordt vervangen. Deze laatste veronderstelling wordt door Goossens voor oorkonden uit Brugge bevestigd en is het uitgangspunt voor mijn onderzoek naar de volkstalige formules in dertiende- en veertiende-eeuwse oorkonden uit verschillende regio's van het Nederlandse taalgebied.

In dit opstel worden de resultaten van het onderzoek van Utrechtse oorkonden in een 'case-study' voorgesteld. Het onderzoek is historisch noch diplomatisch noch paleografisch, maar filologisch van aard, waarbij de nadruk op de talige realisatie van Middelnederlandse oorkonden ligt. De comparatistische benadering van de Latijnse en Middelnederlandse oorkondetaal moet laten zien in welke mate de Middelnederlandse formules op de Latijnse teruggaan en talige afspiegelingen van het Latijnse model zijn, dan wel of de Middelnederlandse oorkondetaal een eigen weg inslaat en zich van het Latijn emancipeert.

Binnen de Middelnederlandse begin- en slotfrasen worden lexicale, morfologische en syntactische verschillen onderzocht, waarbij de aandacht specifiek uitgaat naar de standaardisering en normering van het taalgebruik. De taalhistorische gerichtheid van mijn onderzoek neemt niet weg dat deze studie ook een bijdrage aan onze kennis van de verschriftelijking van het Nederlands levert en voor de diplomatiek interessante informatie kan verstrekken, bijvoorbeeld over het individuele schrijfgedrag van verschillende scribenten binnen een schrijfcentrum (cf. Berteloot 1995) en over de werking en de professionalisering van de kanselarijen in het algemeen.

2. Het materiaal

Het onderzochte volkstalige materiaal bestaat uit oorkonden die in de dertiende en veertiende eeuw te Utrecht in het Middelnederlands zijn opgesteld. Voor de dertiende eeuw zijn oorkonden uit het corpus Gysseling (CG) geselecteerd, voor de veertiende eeuw uit het VU-Corpus Van Reenen-Mulder (CRM). Om in het onderzoekscorpus voor mijn studie te worden opgenomen, moeten de oorkonden aan de volgende eisen voldoen:

- 1) de oorkonde moet als origineel overgeleverd zijn, afschriften zijn buiten beschouwing gelaten,
- 2) het document moet gedateerd zijn,

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

- 3) het document moet gelokaliseerd zijn,
- 4) de tekst moet een voltrokken transactie beoorkonden, dus als bewijsoorkonde in de vrijwillige rechtspraak dienen. Keuren, rekeningen, statuten, testamenten en dispositieve oorkonden¹ heb ik buiten beschouwing gelaten, omdat zij op grond van de verschillende doeleinden anders opgebouwd zijn en een vergelijking van deze oorkonden met bewijsoorkonden bijgevolg in het kader van mijn onderzoek niet zinvol is.²

Wat de lokalisering van de dertiende-eeuwse stukken betreft, volg ik de indeling van Gysseling. Ook de documenten waar Gysseling niet helemaal zeker is van de lokalisering, zijn opgenomen.³ De oorkonden uit het CRM zijn eveneens door de makers van het corpus gelokaliseerd; hierbij is een onderscheid gemaakt tussen oorkonden uit de plaats Utrecht en uit de regio Utrecht (in het CRM genoteerd met de code E192p respectievelijk E692r).⁴ Alleen oorkonden die door Van Reenen-Mulder in de plaats Utrecht gelokaliseerd zijn, zijn bij het onderzoek betrokken.

Alles bij elkaar zijn uit het Corpus Gysseling 25 Utrechtse stukken opgenomen, die tussen augustus 1278 en oktober 1300 door 22 verschillende scribenten zijn geschreven. De scribent van nummer 624A schreef ook de nummers 660 en 661; de nummers 1733 en 1902 zijn door dezelfde hand geschreven. Uit het Corpus Van Reenen-Mulder voldoen 63 Utrechtse oorkonden uit de periode 1302 tot 1397 aan de voorwaarden. Alle stukken uit dit corpus zijn van verschillende handen.

De twee corpora zijn op verschillende manieren opgebouwd: Gysseling heeft *alle* Middelnederlandse teksten en tekstfragmenten die tot en met het jaar 1300 geschreven zijn verzameld. Bij het Corpus Van Reenen-Mulder is er omwille van de grote hoeveelheid veertiende-eeuws materiaal een selectie gemaakt en zijn niet alle bestaande teksten ook in het corpus opgenomen (cf. van Reenen / Mulder 1993: 264). Gysseling identificeert de scribenten aan de

¹ Dispositieve oorkonden beoorkonden geen transactie, maar scheppen een nieuwe wet, een nieuwe rechtssituatie; bestaand recht / bestaande wetten worden door een dispositieve oorkonde gewijzigd.

² Enige uitzondering is de dispositieve oorkonde CG 1260 (a.D. 1293): omdat het eschatocol wel vergelijkbaar is met het andere materiaal is deze oorkonde in mijn corpus opgenomen.

³ Dit betreft vijf oorkonden: CG 523 *Arkel of Utrecht*; CG 551, 1502A, 1642 *Utrecht* en CG 1436 *Houten of Utrecht*. Een vergelijking van deze met de definitief te Utrecht gelokaliseerde documenten zou een falsifiëring of verifiëring mogelijk kunnen maken

⁴ E192 en E629 gaan terug op het Kloekennummer, *r* staat voor regio, *p* voor plaats.

hand van hun handschrift, in het CRM zijn bewust documenten van verschillende scribenten opgenomen en wordt niet in handen onderscheiden (cf. van Reenen / Mulder 1993: 264). Wegens deze verschillen in de opbouw van de corpora worden de dertiende en veertiende eeuw in de meeste gevallen apart besproken.

Om conclusies over de concipiëring van de Middelnederlandse oorkonden te kunnen trekken, is onderzoek naar de Latijnse voorlopers noodzakelijk. Voor een vergelijking van het Middelnederlandse met het Latijnse materiaal heb ik steekproefsgewijs Latijnse oorkonden uit Utrecht, die in de dertiende en het begin van de veertiende eeuw zijn opgesteld, onderzocht. De geselecteerde Latijnse oorkonden komen dus uit ongeveer dezelfde periode of uit een iets vroegere periode dan de Middelnederlandse, zodat ze mogelijk als voorbeeld hebben gediend voor een oorkonde in het Middelnederlands.

Voor het samenstellen van de steekproef heb ik het "Oorkondenboek van Groningen en Drente" (OGD, Blok e.a. 1896), het "Oorkondenboek van het Sticht Utrecht" (OSU, Ketner 1954-1959) en het "Oorkondenboek Holland en Zeeland" (OHZ, Koch / Kruisheer 1970-1997) geëxcerpeerd. In sommige gevallen zijn de documenten door de editoren (Kruisheer; Ketner) te Utrecht gelokaliseerd, in de meeste gevallen vermelden de editoren echter geen plaats. Als indicaties voor de lokalisering te Utrecht heb ik in deze gevallen de volgende criteria laten gelden:

- 1) een plaatsaanduiding is vermeld (bijvoorbeeld OGD 380) of
- 2) de oorkonder en de betrokken partijen zijn uit (de stad of regio) Utrecht afkomstig of
- 3) de transactie betreft lokale aangelegenheden of
- 4) de editeur heeft de scribent als te Utrecht werkzaam geïdentificeerd (bijvoorbeeld OHZ 1558).⁵

Het is niet de bedoeling om een exhaustieve verzameling van alle mogelijke Latijnse varianten aan te leggen; de Latijnse gegevens zijn dan ook niet op grond van hun kwantiteit geselecteerd. Aan de hand van de Latijnse oorkonden zal enkel worden aangetoond welke Latijnse formuleringen gebruikelijk waren en in hoeverre de Middelnederlandse scribent gebruik maakte van een Latijns model.

⁵ De criteria 1), 2) en 3) worden door Van Reenen en Mulder voor de lokalisering van de Middelnederlandse teksten uit hun corpus gebruikt (cf. Rem 2003: 25).

3. Oorkonden

Het beoorkonden van rechtshandelingen is al een gewoonte in de oudheid. Tijdens de vroege Middeleeuwen speelt het geschreven woord een minder belangrijke rol en worden nog maar weinig oorkonden vervaardigd. Pas tijdens de twaalfde en dertiende eeuw wordt het geschreven woord weer belangrijk, een ontwikkeling die verband houdt met de emancipatie van de steden en de burgerij. Omdat men een mondelinge transactie zonder schriftelijk bewijs niet langer als toereikend beschouwt, worden er steeds meer oorkonden geschreven, die bovendien steeds vaker in de volkstaal in plaats van in het Latijn worden geschreven. Vooral bij de oorkonden van vrijwillige rechtspraak wordt courant overgegaan op de volkstaal. De vrijwillige rechtspraak, de taak van schepenenbanken, beoorkondt vooral transacties tussen privé-personen, vergelijk de taak van een notaris tegenwoordig.

Zowel Latijnse als in de volkstaal opgestelde oorkonden worden gekenmerkt door een bepaalde opbouw van vaste elementen die een oorkonde geldig maken. Gewoon is een driedeling van de oorkonde in *protocol* (beginprotocol), *context* (corpus) en *eschatocol* (eindprotocol) (cf. von Brandt 1998, Goetz 1993). Het protocol gaat aan de context vooraf en omvat stereotiepe elementen, net als het eschatocol dat op de context volgt. Als elementen van het protocol gelden de

- *invocatio* (godsaanroeping)
- *intitulatio* (identiteit van de oorkonder) soms uitgebreid met *devotio* (devotieformule, bijvoorbeeld *dei gratia*)
- *inscriptio* (het adres; de geadresseerde, aan wie de oorkonde algemeen gericht is)⁶
- *salutatio* (groet).

Tot de context horen

- *arenga* (algemene motivering)⁷
- *notificatio* (bekendmaking, ook *promulgatio* of *publicatio* genoemd)
- *narratio* (onmiddellijke aanleiding tot de transactie)
- *dispositio* (concrete transactie)

⁶ Ik volg hierbij de definitie van Prevenier 1966; zie verder blz. 6.

⁷ Over de plaatsing van de arenga heerst geen consensus; volgens sommigen hoort dit element bij het protocol (von Brandt 1998), volgens anderen bij de context (Goetz 1993; LMA).

- *sanctio* (sanctionerende clausules)
- *corroboratio* (zegelaankondiging).

Tot het eschatocol horen de

- *subscriptio* (getuigenlijst, ondertekening van getuigen)
- *recognitio* (kanselarijondertekening)
- *datatio* (datering)
- *apprecatio* (eindgroet, zegenwens).

Protocol, context en eschatocol kunnen de verscheidene onderdelen in verschillende volgorde bevatten, ook hoeven niet alle elementen tegelijkertijd aanwezig te zijn om aan de oorkonde validiteit te verlenen.

Algemeen beschouwd kan men stellen dat hoe meer en hoe uitgebreider geformuleerde elementen een oorkonde omvat, des te formeler en deftiger de oorkonde is. Bij privé oorkonden over alledaagsere zaken, de oorkonden van vrijwillige rechtspraak, maakte men meestal gebruik van een vereenvoudigde structuur die enkel de juridisch noodzakelijke en onmisbare onderdelen bevatten, met name de *dispositio*, *intitulatio*, het adres, de *corroboratio* en de *datatio* (cf. von Brandt 1998: 111). De elementen *invocatio*, *salutatio*, *arenga*, *narratio*, *sanctio* en *apprecatio* zijn bij dit type oorkonden vrij zeldzaam. Van een *subscriptio* wordt vaak gebruik gemaakt indien er geen zegelaankondiging is opgenomen.

De beknopte oorkondevorm is het voorbeeld voor de Middelnederlandse oorkonden van vrijwillige rechtspraak. De meest gebruikelijke structuur voor een Middelnederlandse oorkonde van vrijwillige rechtspraak bestaat uit de elementen INT-NOT-DIS-COR-DAT; in plaats van de *corroboratio* kan ook een *subscriptio* zijn gebruikt. Ook een *invocatio* en een *salutatio* worden soms opgenomen in de oorkonden.

In sommige oorkonden wordt het protocol weggelaten en is het document tot de meest noodzakelijke elementen, DIS-SUB-DAT, herleid. Meestal wordt een getuigenlijst opgegeven, die in dit geval over het algemeen de plaats van de *corroboratio* inneemt. De *dispositio* staat bij deze variant duidelijk op de voorgrond.

De *narratio*, die een overgang tussen *salutatio* of *notificatio* en de *dispositio* vormt, is in de meeste gevallen vrij kort (bijvoorbeeld: *dat cam vor ons*) en wordt vaak helemaal niet gebruikt. In vele Latijnse oorkonden is de *narratio* echter heel lang en uitgebreid; ze vertoont minder stereotiepe elementen omdat de aanleiding voor elke transactie verschilt. Ook de *dispositio*, die onder meer de concrete informatie over de rechtshandeling (het 'negotium'; cf. Prevenier 1966: xx) *in casu* bevat, bijvoorbeeld de grootte van een stuk land, de ligging, de te betalen rente, verschilt naargelang van de transactie en vertoont de grootste variatie in taalgebruik en formulering, aangezien de schrijver

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

hier vrij formuleert.⁸ Dispositio en narratio zal ik daarom bij de vergelijking van de Latijnse en Middelnederlandse oorkonden buiten beschouwing laten.⁹ De andere bovengenoemde elementen zal ik in wat volgt nader onderzoeken en van voorbeelden uit Latijnse en Middelnederlandse oorkonden voorzien.

3.1 De invocatio

In de *invocatio* wordt God aangeroepen. Oorspronkelijk diende deze verwijzing naar de 'ware oorkonder' tot de versterking van de validiteit van het document.

Latijn

In Latijnse oorkonden kan de invocatio op verscheidene manieren worden verwoord:

- 1] *In nomine Domini amen.* (OSU 2440; a.D. 1290; In de naam van de Heer amen.)
- 2] *In Dei nomine amen* (OSU 2726; a.D. 1295; In de naam van God amen.)
- 3] *In nomine sancte et individue Trinitatis amen* (OSU 1945; a.D. 1277; In de naam van de heilige en ondeelbare Drievuldigheid amen.)

Variant [1] wordt veruit het meest gebruikt.

Middelnederlands

Van de 25 Middelnederlandse oorkonden uit Utrecht is slechts in één enkele een invocatio opgenomen ([1]) en ook in het veertiende-eeuwse materiaal komt slechts eenmaal een invocatio voor ([2]):

- 1] *In den name des vaders* (CG 1122; a.D. 1292).

⁸ Vaste uitdrukkingen zoals "hij gaf halme ende wettelijke gifte", "luttel min of meer" en dergelijke zijn wel in dit tekstgedeelte te vinden, maar hierbij gaat het eerder om gebruikelijke idiomen, niet om formules. Uit verder onderzoek moet nog blijken of en in hoeverre het taalgebruik (syntaxis, morfologie, lexicon) in de dispositio vrijer is dan in de begin- en slotformules van een oorkonde.

⁹ Prevenier stelt eveneens dat het niet mogelijk is „de formele eigenschappen van de narratio synthetisch te schetsen. Dit tekstdeel is, met de dispositio, het meest geïndividualiseerde in geheel de oorkonde, vermits telkens weer andere gegevens en feiten, aanleiding tot de oorkonding zijn geweest“ (Prevenier 1966: 374)

2] *jn den name des vaders entes soens entes heylighen gheest amen* (CRM 30701¹⁰).

Beide formuleringen gaan terug op het Latijnse *In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti amen*, een formule, die echter in Utrecht niet gebruikt wordt als invocatio.¹¹ In [1] is de Latijnse formule sterk verkort weergegeven, in [2] letterlijk vertaald. In beide gevallen is de genitief door *des vaders* enz. uitgedrukt, dus niet door een voorzetselconstituent met *van* omschreven. Dit correspondeert met de syntaxis van de Latijnse formulering.

Opvallend is dat de gebruikelijke Latijnse variant *in nomine domini* niet door een formulering als *in den name des heren* is weergegeven.

3.2 De intitulatio

De *intitulatio* geeft informatie over de identiteit van de oorkonder, dat wil zeggen over de persoon "op wiens bevel de schriftelijke optekening der oorkonde uitgevoerd wordt" (Prevenier 1966: xxii). De eenvoudigere oorkonden (zonder *invocatio*) beginnen meestal met de *intitulatio*; het is echter ook mogelijk dat eerst het adres genoemd wordt en de oorkonder pas in de *narratio* vermeld is. In oorkonden die de structuur DIS-SUB-DAT vertonen, wordt de oorkonder in de *subscriptio* genoemd.¹²

De *intitulatio* wordt gekenmerkt door drie mogelijke constituenten: de naam van de oorkonder, de vermelding van diens functie of titel en een persoonlijk voornaamwoord. In principe kan de *intitulatio* door maar een van deze drie constituenten ingevuld zijn; gewoner is echter een combinatie van twee of drie constituenten. Bij hoger gesitueerde personen, zoals de graven van Holland, de hertogen van Brabant of de bisschop van Utrecht vindt men vaak een devotieformule (*dei gratia, ghenade des heren*).

Leroy spreekt op grond van de drie voornaamste elementen van een WNS/WNR/WNC- en

¹⁰ Het codenummer bij documenten uit het CRM bevat al het jaartal: 307 staat voor 1307, 01 voor document 1 uit dit jaar.

¹¹ In oorkonde OSU1793 komt de formulering *In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti* voor; deze tekst is echter een testament en de oorkonder is afkomstig uit Haarlem; in oorkonde OSU 1757 van de proost van St. Jan te Utrecht wordt deze formulering ook gebruikt, deze oorkonde is echter een afschrift uit de vijftiende eeuw.

¹² Bijvoorbeeld CG 1200 (a.D. 1292; uit Brugge): *Dit kennen schepenen van den ziesseelschen wouter die coperine. jan mast. willem van der lo. [...]*.

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

WNS/WNR-structuur, waarbij de N voor "de na(a)m(en) van de oorkonder(s)" staat, de W voor het persoonlijk voornaamwoord *wij* (*wie*), de S en de R voor "de hoedanigheid waarin [de oorkonders] optreden (schepenen (S), redenaars (R), en kannuniken (C))" (Leroy 1999: 144). In plaats van een WNS/R/C-structuur geven wij de voorkeur aan de benaming PNF-structuur, waarbij de P voor persoonlijk voornaamwoord staat (*egalnos; ic/wie*), de N zoals bij Leroy voor de naam / namen van de oorkonder(s) en de F voor de functie die door de oorkonder(s) wordt uitgeoefend. Voor de Latijnse én de Middelnederlandse oorkonden geldt in dezelfde mate dat voor alle mogelijke varianten voorbeelden te vinden zijn: de voorkeur voor een bepaalde volgorde van de drie elementen lijkt willekeurig te zijn.

Latijn

In de Utrechtse oorkonden heeft de *intitulatio* als structuur het patroon PNF, waarbij het persoonlijk voornaamwoord kan wegvallen; het toevoegen van een devotieformule (*dei gratia; miseratione divina*) komt vooral voor bij oorkonden die door de bisschop van Utrecht uitgevaardigd zijn:

- 1] *NNa decanus* (OSU 1720; a.D. 1267) → NF-structuur
- 2] *nos NNa dei gratia episcopus* (OGD 319; a.D. 1329 wij NNa bisschop door Gods genade) → PNF-structuur + dev
- 3] *NNa miseratione divina ... episcopus* (OHZ 453; a.D. 1226 bisschop door de ontferming Gods) → NF-structuur + dev

Middelnederlands dertiende eeuw

Net zoals bij de Latijnse oorkonden zijn er verschillende varianten mogelijk. Het structuurpatroon is ook hier PNF, waarbij het mogelijk is dat het pronomen of de namen of de functie niet uitgedrukt zijn (cf. schema 1).

- 1] *Wi NNa riddre* (CG 234; a.D. 1278) → PNF-structuur
- 2] *Wi deken. Ende Capitel van sente Jans van vtrecht* (CG 1480; a.D. 1296) → PF-structuur
- 3] *Jc philips van gronenuelde* (CG 1502A; a.D. 1296) → PN-structuur

In vier documenten vertoont het protocol een andere volgorde qua opbouw: niet de *intitulatio* staat op de eerste plaats, maar het adres. Daardoor worden de *intitulatio* en de *notificatio* in elkaar verweven: *Alden genen de desen brief sien solen of horen lesen. do wi verstaen NNa ridder* (CG 1733; a. D. 1299). In principe is de opbouw van deze *intitulatio* PNF, de twee onderdelen volgen echter niet onmiddellijk na elkaar. Daarom zijn ze als P[X]NF genoteerd. Hetzelfde geldt voor P[X]F, waar het pronomen van de functie is gescheiden.

In twee stukken is gebruik gemaakt van een devotieformule:

- 1] *bider gratien ons heren* (CG 551; a.D. 1284)

2] *bi der goedes ghenade* (CG 1879; a.D. 1300)

Beide formuleringen gaan terug op de Latijnse uitdrukking *dei gratia*; in [1] is *gratia* als leenwoord overgenomen, de Latijnse genitief *dei* wordt echter door de Middelnederlandse genitief *ons heren* uitgedrukt. In [2] is *gratia* vertaald door *ghenade*, *dei* is letterlijk weergegeven door *goedes*.

Middelnederlands veertiende eeuw

De meerderheid van de oorkonden uit de veertiende eeuw (50/63 stukken) vertoont de opbouw met in elkaar verweven intitulatio en notificatio. Het valt op dat in alle 63 onderzochte veertiende-eeuwse oorkonden een pronomen gebruikt is, dat ook in alle gevallen op de eerste plaats van de intitulatio verschijnt. De enige mogelijke volgorde in de intitulatio in de veertiende-eeuwse oorkonden is dus PNF; dit duidt op een standaardisering in de intitulatio-structuur. N en F hoeven niet beide te zijn uitgedrukt en kunnen door een ander element van het pronomen gescheiden zijn. De varianten zonder naam en zonder functiebenaming komen ongeveer even vaak voor.

Geen enkele keer is gebruik gemaakt van een devotieformule.

Besluit en schema structuurpatroon intitulatio

In de veertiende eeuw is het pronomen op de eerste plaats verplicht, waardoor de variant NF niet meer voorkomt. De variant PNF / P[X]NF, die in de dertiende eeuw het meest gebruikelijk was (68%), verliest in de veertiende eeuw terrein ten voordele van de variant PF / P[X]F, die in 54% van de oorkonden gebruikt wordt. Er valt echter geen chronologische verschuiving vast te stellen; de variant PNF / P[X]NF wordt vanaf het jaar 1323 t/m 1395 gebruikt, de variant PF / P[X]F vanaf het jaar 1302 t/m 1397. In dit geval spreken de resultaten de hypothese tegen: de veronderstelde ontwikkeling richting een gestandaardiseerde vorm doet zich niet voor, maar twee ongeveer even frequente formuleringen komen naast elkaar voor.

structuur-patroon	13de eeuw (n = 25)			14de eeuw (n = 63)		
PN	3	12%	12%	/	/	3,2%
P[X]N	/	/		2	3,2%	
PNF	15	60%	68%	1	1,6%	42,9%
P[X]NF	2	8%		26	41,3%	
PF	1	4%	12%	11	17,5%	54%

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

P[X]F	2	8%		23	36,5%	
NF	2	8%	8%	/	/	

schema 1

3.3 Het adres (*inscriptio*)¹³

Het algemene *adres* van de oorkonde wordt in de *salutatio* (zie 3.4) genoemd, indien van dit element gebruik gemaakt is, of in de *notificatio* (zie 3.5). De hier genoemde geadresseerde is niet automatisch de begunstigde van de transactie noch de ontvanger ervan. De begunstigde is de *beneficaris*, diegene "voor wie de schenking, in de oorkonde vastgelegd, bestemd is" (Prevenier 1966: xx). De *destinataris* (ontvanger; "Empfänger") is de persoon of instantie voor wie de oorkonde materieel bestemd is: dit kan de *beneficaris* zijn, maar ook een archief of notaris bij wie het document bewaard zal worden.¹⁴ In het adres wordt de geadresseerde genoemd, de persoon of personen voor wie de inhoud van het document bestemd is. Prevenier onderscheidt vier soorten van adressen: *algemeen* (bijvoorbeeld aan alle lezers), *collectief* (aan een bepaalde groep of gemeenschap gericht, bijvoorbeeld ondergeschikten), *persoonlijk* (aan een persoon gericht) en *collectief – persoonlijk* (aan een persoon en een gemeenschap gericht) (Prevenier 1966: 366).

Latijn

Het adres in oorkonden van vrijwillige rechtspraak is meestal 'algemeen' en wordt met een vrij algemeen begrip of omschrijving aangeduid:

a) Allen.

Voorbeeld:

¹³ Om verwarring met de elementen *intitulatio* (INT) en *invocatio* (INV) te voorkomen stelt Prevenier 1966 voor om de geadresseerde niet door *inscriptio* (INS), maar door *adres* (ADR) aan te duiden (Prevenier 1966 ix).

¹⁴ Volgens de historici von Brandt (1998) en Goetz (1993) wordt in de *inscriptio* de "geadresseerde" (ontvanger, "Empfänger") genoemd; voor het element „alle(n) die deze brief lezen“ geven zij noch een definitie noch een benaming; Prevenier maakt echter een onderscheid tussen *geadresseerde* (adres), *beneficaris* (begunstigde) en *destinataris* (ontvanger van oorkonde) die door een persoon, maar ook door drie verschillende partijen kunnen zijn vertegenwoordigd. Omdat deze indeling preciezer is, volg ik Prevenier in zijn definities.

- 1] *universis* (OGD 319; a.D. 1329; aan allen)
- b) Alle lezers van de oorkonde respectievelijk diegenen die de inhoud van de oorkonde op welke manier dan ook vernemen.

Voorbeelden:

- 2] *universis presentia visuris* (OSU 2456; a.D. 1290; aan allen, die dit / het tegenwoordige zullen zien)
- 3] *universis presentes litteras inspecturis* (OSU 2440; a.D. 1290; aan allen die de tegenwoordige brief zullen bekijken/lezen)
- 4] *universis presentia visuris vel audituris* (OSU 2432; a.D. 1290; aan allen die dit / het tegenwoordige (nl. document) zullen zien of horen)
- 5] *universis, ad quos praesentes litteras pervenerint* (OGD 240; a.D. 1312; aan allen tot de tegenwoordige brief komt)

De varianten met participium futurum (*visuris, inspecturis, audituris*) zijn erg courant. Door het participium wordt het op enigerlei wijze vernemen van de inhoud van de oorkonde uitgedrukt: door de werkwoorden *lezen, horen* of *zien*.¹⁵ Ook het gebruik van een betrekkelijke bijzin zoals in [5] is gebruikelijk in de Latijnse oorkonden.

- c) Diegenen die nu leven en diegenen die in de toekomst zullen leven.

Voorbeeld:

- 6] *tam presentibus quam futuris* (OHZ 475; a.D. 1227)

- d) Alle christenen

Voorbeeld:

- 7] *universis Christi fidelibus* (OHZ 453; a.D. 1226)

Combinaties van de verscheidene elementen zijn gebruikelijk:

- 8] *omnibus Christi fidelibus tam presentibus quam futuris* (OHZ 475; a.D. 1227)

¹⁵ *Videre* betekent algemeen 'zien, met de zintuigen waarnemen'; bij *inspicere* ligt de klemtoon op het 'nauwkeurig bekijken', waardoor het ook 'lezen' kan betekenen.

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

- 9] *universis Christi fidelibus presentem paginam inspecturis* (OHZ 453; a.D. 1226)
- 10] *universis Christi fidelibus tam presentibus quam futuris ad quorum noticiam presentes littere pervenerint* (OGD 287; a.D. 1325)

Middelnederlands dertiende eeuw

Voor het uitdrukken van het adres wordt bij de Middelnederlandse stukken uit Utrecht geen enkele keer gebruik gemaakt van de varianten c) of d), ook niet van combinaties met deze twee varianten, zelfs niet in stukken die door een klerikale oorkonder zijn opgesteld (abt, domdeken, prior, domproost, bisschop). Ook een vertaling van de variant [b5] komt niet voor.

In 23 stukken worden de lezers van de oorkonde aangesproken, uitgedrukt door een betrekkelijke bijzin afhankelijk van de dativus *allen den ghenen*¹⁶. Deze betrekkelijke bijzin kan een twee-, drie- of vierledige werkwoordelijke eindgroep bevatten:

- 1] *alle den genen de diesen brief solen sien* (CG 234; a.D. 1278)
- 2] *Al den ghenen de dese Lettre selen sein [sic] ofte horen* (CG 624A; a.D. 1285)
- 3] *alleden ghenen die desen brief solen sien of horen lesen* (CG 1397; a.D. 1295)

De tweeledige formulering komt slechts in de oudste Utrechtse oorkonde uit het jaar 1278 voor; vanaf het jaar 1284 (CG 523) wordt tot 1292 alleen de drieledige variant gebruikt (zeven keer); vanaf het jaar 1295 (CG 1397) komt twaalf keer de vierledige variant voor.¹⁷ Er valt dus een chronologische evolutie van twee- naar drie- naar vierledige werkwoordelijke eindgroep te constateren (cf. Marynissen 1999: 147). In 14 gevallen staat de infinitief achter de persoonsvorm (de zgn. rode volgorde), in zes gevallen voor de persoonsvorm (de zgn. groene volgorde). Vijf van deze zes stukken hebben een vierledige eindgroep en dateren uit de jaren 1299 en 1300 (cf. Marynissen 1999: 148).

Voorbeeld [1] kan als equivalent van de Latijnse variant met het participium futurum *visuris* [b2] worden beschouwd. Het Middelnederlands beschikt niet over een participium futurum, maar omschrijft deze grammaticale vorm door een betrekkelijke bijzin met het hulpwerkwoord in de toekomstige tijd. Voorbeeld [2] *zullen zien of horen* sluit aan bij de Latijnse variant [b4] *visuris et*

¹⁶ In twee oorkonden (CG 661, 1260) wordt geen gebruik gemaakt van een adres.

¹⁷ De drie oorkonden uit de voorbeelden [4] – [6], die niet het hulpwerkwoord *zullen* bevatten, zijn hier buiten beschouwing gelaten.

audituris. De derde variant [3], *zullen zien of horen lezen*, heeft in de Latijnse Utrechtse oorkonden geen tegenhanger.¹⁸

De toekomstige tijd wordt in het Middelnederlands niet noodzakelijk met het hulpwerkwoord *zullen* uitgedrukt:

- 4] *allen den genen die desen brief sijn ofte horen* (CG 1351; a.D.1294)
- 5] *alle den genen. die desen brief sijn. of horen lesen* (CG 1502A; a.D. 1296)
- 6] *allen den ghenen, die diesen Tiegghen wordichen, brief sien of horen leisen* (CG 1662; a.D.1298)

Middelnederlands veertiende eeuw

Ook in de Utrechtse oorkonden uit de veertiende eeuw worden varianten c) en d) niet gebruikt. Heel frequent is de variant waarbij de lezer wordt aangesproken (in 52/63 stukken) die in alle gevallen de vorm van een vierledige werkwoordelijke eindgroep aanneemt. Enkel in de drie oudste oorkonden wordt de groene volgorde (Inf + Vf) gebruikt, in alle andere gevallen de rode volgorde Vf + Inf. Het futurum is altijd uitgedrukt door het hulpwerkwoord *zullen*.

Een nieuwe variant in de veertiende eeuw is *allen lieden*; deze korte formulering komt in 11 van de 63 stukken voor. Deze uitdrukking is wellicht een vrije vertaling van de Latijnse variant *universis* (cf. 3.3 [a1]), die in de dertiende-eeuwse oorkonden steeds door *al den ghenen* is weergegeven.

Besluit en schema adres

Vanaf het jaar 1341 komt naast de variant b) de nieuwe, beknopte formulering *allen lieden* voor. De variatiemogelijkheden binnen variant b) m.b.t. de werkwoordelijke eindgroep nemen in de loop der tijd duidelijk af. De voorkeur voor de vierledige werkwoordelijke eindgroep, die al in de dertiende-eeuwse stukken voorhanden is, neemt in de veertiende eeuw nog toe: zowel de twee- en drieledige varianten als de variant zonder hulpwerkwoord *zullen* komen niet meer voor. De bijzin met vierledige werkwoordelijke eindgroep wordt in de veertiende eeuw de standaard.

adres-formule	13de eeuw (n = 25)	14de eeuw (n = 63)

¹⁸ In het OGD komt de Latijnse tegenhanger van deze formulering bij de oorkonder graaf van Bentheim wel een keer voor: *universis presentes litteras visuris seu eas legi audituris* (OGD 313). Deze formule uit het jaar 1328 zou een terugvertaling van de Middelnederlandse formule naar het Latijn kunnen zijn.

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

a) allen lieden	/	0%	11	17,5%
b) lezers	23	92%	52	82,5%
Tweeledig	1	4%	/	0%
Drieledig	7	28%	/	0%
Vierledig	12	48%	52	82,5%
[-zullen]	3	12%	0	0%
c) presentibus-futuris	/	0%	/	0%
d) christenen	/	0%	/	0%
[-ADR]	2	8%	/	0%

schema 2

Duidelijk te zien is ook het normeringproces van de volgorde binnen de werkwoordelijke eindgroep: de groene volgorde, die in de dertiende eeuw nog in 30% van de formules gebruikt wordt, komt in de veertiende eeuw nog slechts in 5,6% van de gevallen voor, met name in de drie oudste documenten. Vanaf het jaar 1318 wordt enkel de rode volgorde gebruikt.

ww. eindgroep	13de eeuw (n = 20)		14de eeuw (n = 52)	
	rood	groen	rood	groen
Tweeledig	1	/	/	/
Drieledig	6	1	/	/
Vierledig	7	5	49	3
	70%	30%	94,2%	5,8%

schema 3

3.4 De salutatio

De *salutatio* is een algemene groet, bij de Latijnse oorkonden vaak in verband gebracht met de naam van God, maar ook in Middelnederlandse oorkonden is een verwijzing naar de Heer te vinden. Courant is eveneens een combinatie van de groet met een "veritasformule" (VER): de in het adres vermelde personen moeten de waarheid te weten komen. In de geraadpleegde literatuur (von Brandt, Goetz, LMA) wordt deze constituent niet vermeld.

Het gebruik van een *salutatio* maakt een oorkonde plechtiger en formeler; bepaalde regio's lijken

echter onafhankelijk van de stijl van de oorkonde een voorkeur voor dit element te koesteren.¹⁹

Latijn

De *salutatio* vertoont weinig variatie. Meestal is de accusatiefvorm van het zelfstandig naamwoord *salus* (heil, groet) gebruikt in combinatie met een ander element, zoals een verwijzing naar God ([1], [2]) en / of met een veritasformule ([3]-[5]):

- 1] *salutem in Domino* (OSU 1724; a.D. 1267)
- 2] *salutem in Christo Iesu* (OHZ 453; a.D. 1226)
- 3] *(salutem in domino et) cognoscere veritatem* (OSU 2438; a.D. 1290; de waarheid te kennen)
- 4] *ad perpetuam rei memoriam cognoscere veritatem.* (OSU 2440; a.D. 1290; tot eeuwige herinnering aan de zaak de waarheid te kennen)
- 5] *salutem cum noticia veritatis* (OSU 2368; a.D. 1289; groet met kennis van de waarheid)

Middelnederlands

In drie van de 25 dertiende-eeuwse stukken is gebruik gemaakt van een *salutatio*. Deze kan in het Middelnederlands uitgedrukt zijn door het zelfstandig naamwoord *saluut*, dat net als in het Latijn absoluut is gebruikt, door het werkwoord *groeten*, of door de combinatie *saluut ontbieden*.²⁰

- 1] *saluut ende de warede te bekinnen* (CG 624A; a.D. 1285)
- 2] *[wij] groten* (CG 1480; a.D. 1296)
- 3] *[ic] groet [ADR] ende ontbiet hem saluut in onsen here* (CG 551; a.D. 1284)

In de Latijnse oorkonden komen geen vormen voor van de werkwoordelijke varianten *groeten* en *saluut ontbieden*; deze varianten zijn dus eigen vindingen van de in de volkstaal schrijvende scribe. De veritasformule in het eerste type [1] is echter een woordelijke vertaling van *cognoscere veritatem*.

¹⁹ In oorkonden bijvoorbeeld uit Gent komt regelmatig een *salutatio* voor.

²⁰ Het MNW (SDU 1998) vermeldt onder het lemma *ontbieden*: „*ontbieden on-, om-; [...] De eig. bet. is [...] Aan iemand iets door een bode of tusschenpersoon, bij uitbreiding ook schriftelijk, laten weten, berichten, nunciare, denunciare, renunciare.* Met betrekking tot het zelfstandig naamwoord betekent *ontbieden* ook gewoon *groeten* (VMNW, dl.3: 3505). De formulering moet dan tautologisch worden opgevat.

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

In de 63 veertiende-eeuwse stukken komt geen enkele maal een *salutatio* voor.

3.5 De *notificatio*

Dit gedeelte houdt de bekendmakingformule in; de rechtshandeling is niet langer puur privé, maar wordt voor getuigen in het openbaar publiek gemaakt. Daarom zijn de benamingen *publicatio* (het openbaar maken) en *promulgatio* (het afkondigen) evenzeer geschikt om dit gedeelte van de oorkonde aan te duiden. Als oorkonders fungeren in documenten van vrijwillige rechtspraak de schepenen, redenaars etc. Indien een oorkonde geen *salutatio* bevat, wordt in de *notificatio* het adres vermeld (zie 3.4).

De bekendmaking kan op verscheidene manieren uitgedrukt worden. Ten eerste kan de oorkonder in de 1ste persoon (enkelvoud of meervoud) spreken (3.5.1), ten tweede kunnen de personen die in het adres zijn vermeld als subject van de *notificatio* fungeren (3.5.2). Ten derde kan een onpersoonlijke constructie gebruikt zijn (5.3).

3.5.1 Subject = oorkonder (1^e persoon)

Latijn

In de Latijnse oorkonden uit Utrecht komen verschillende varianten met een 1ste pers. (enkelvoud of meervoud) als subject voor. Vaak te vinden zijn uitdrukkingen met *notum facere* (bekend maken); ook de combinatie van *velle* (willen) of *cupere* (begeren)²¹ met een infinitief is gebruikelijk. Het werkwoord *protestari* (oorkonden, betuigen) komt vooral in combinatie met *notum facere* voor.

a) *notum facere*

- 1] *notum facio* (OSU 2441; a.D. 1290; ik maak bekend)
- 2] *notum facimus* (OSU 1721; a.D. 1267; wij maken bekend)
- 3] *notum facimus et presentibus protestamur* (OSU 2442; a.D. 1290; wij maken bekend en getuigen door het tegenwoordige (= door deze brief))

b) *verbum cupiendi* + infinitief

²¹ Beide werkwoorden kunnen als *verbum cupiendi* worden gecategoriseerd.

- 4] *notum esse cupimus* (OSU 2432; a.D. 1290; wij begeren dat bekend is)
- 5] *ad singulorum noticiam tam presencium quam futurorum volumus pervenire* (OGD 380; a.D. 1344; wij willen dat tot kennis komt van iedereen zowel van de tegenwoordigen als van de toekomstigen)

c) protestari

- 6] *protestamur in hiis scriptis* (OHZ 1875; a.D. 1279; wij getuigen door deze geschriften)
- 7] *[notum facimus e] presentibus protestamur* (OSU 2442; a.D. 1290; wij getuigen door het tegenwoordige (= door deze brief))

Middelnederlands dertiende eeuw

a) vertaling van *notum facere*

Het Latijnse verbum *facere* kan zowel *doen* als *maken* betekenen. Alle varianten met *doen* / *maken cont* of *condich* zijn vertalingen van de Latijnse uitdrukking *notum facere*, waarbij *ic doe* / *make cont* de weergave is van *notum facio* (1ste pers. sg.), *wie doen* / *maken cont* van *notum facimus* (1ste pers. pl.).²²

- 1] [*w*] *doen kont* (CG 234; a.D. 1278)
- 2] [*Jc*] *do kont* (CG 1502A; a.D. 1296)
- 3] [*w*] *doen condich* (CG 1662; a.D. 1298)
- 4] [*w*] *maken cont* (CG 660; a.D. 1285)
- 5] [*Jc*] *make cont* (CG 1122; a.D. 1292)
- 6] *Wi maken u dat cont* (CG 624A; a.D. 1285)

b) constructie met infinitief

Een infinitiefconstructie komt ook in het Middelnederlands voor. In plaats van het Latijnse verbum *cupiendi* wordt in de Middelnederlandse oorkonden een persoonsvorm van *doen* gebruikt, gecombineerd met een infinitief (*weten* of *verstaan*). Persoonsvorm en infinitief kunnen daarbij door *te* zijn verbonden.²³ Volgens Mooijaart gaat deze variant terug op de Franse formule *faire (à)*

²² Omdat het persoonlijk voornaamwoord in de meeste gevallen in de intitlatio en daardoor niet onmiddellijk bij de persoonsvorm staat, is het tussen haakjes geplaatst.

²³ De voorvoeging van *te* versterkt de finale betekenis van de infinitief; *doen* is van zelfstandig

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

savoir (Mooijaart 1992: 293).

- 7] *doe ic te weten* (CG 1862; a.D. 1300)
- 8] [*w*] *doen te weten* (CG 1902; a.D. 1300)
- 9] [*Jc*] *doe te verstaen* (CG 1642; a.D. 1298)
- 10] [*W*] *doen te verstaen* (CG 1786; a.D. 1299)
- 11] *do wi verstaen* (CG 1733; a.D. 1299)

Een tegenhanger van de Latijnse formules met *notum esse cupimus* en *volumus pervenire*²⁴ (zie 3.5.1 [b4], [b5]) komt in de oorkonden uit het Corpus Gysseling niet voor.

c) vertaling van *protestari* (oorkonden, betuigen)

Het Latijnse woord *protestamur* (1ste pers. pl.) vindt men terug in de formules met *wi orconden*; het werkwoord kan alleen zijn gebruikt [12], maar ook de toevoeging van een bijwoordelijke bepaling [13] en een combinatie met een andere manier om de notificatio uit te drukken [14] is mogelijk.

- 12] [*w*] *orconden* (CG 1351; a.D. 1294)
- 13] [*wj*] *orconden dat met desen breue* (CG 661; a.D. 1285)
- 14] [*Jc*] *orconde ende do te wetene* (CG 900; a.D. 1290)

Middelnederlands veertiende eeuw

a) vertaling van *notum facere*

In 13 van de 63 oorkonden wordt een variant met *kond maken* of *kond doen* gebruikt, waarbij de variant met *maken* frequenter is dan die met *doen*; twee keer is gebruik gemaakt van de combinatie van de adjectieven *kond* en *kenlijk*.

b) constructie met infinitief

In 50 oorkonden is de notificatio verwoord door de infinitiefconstructie *doen verstaen*. De andere

werkwoord geëvolueerd tot causatief hulpwerkwoord, de infinitief van doelbepaling tot hoofdwerkwoord; daardoor raakte de voorvoeging *te* in onbruik (cf. Duinhoven 1997: 190f.)

²⁴ De Latijnse formule komt in een vrij late oorkonde uit het jaar 1344 voor; dit zou kunnen verklaren waarom deze formule in het Middelnederlands niet overgenomen is.

varianten, *doen (te) weten* respectievelijk *doen te verstaen*, komen geen enkele keer voor.

c) vertaling van *protestari*

Deze variant komt in het veertiende-eeuwse materiaal geen enkele keer voor.

3.5.2 Subject = adres (2de of 3de persoon)

Latijn

In plaats van de oorkonder is bij deze variant het adres het grammaticale subject; het werkwoord *noscere* (weten) staat in de 2de of 3de pers. conjunctief. Bij de 2de persoon is het subject 'jullie', bij de 3de persoon kan het subject concreet zijn uitgedrukt door *singuli ac universi* (iedereen en alle²⁵) of *tam presentes quam posteri* (zowel de tegenwoordigen als ook diegenen die later / na ons zullen zijn). Heel frequent is de meer abstracte formulering met *universitas vestra* ('jullie geheelheid', jullie allen).

- 1] *noveritis* (OSU 2438; a.D. 1290; jullie zullen / moeten weten)
- 2] *noverint tam presentes quam posteri* (OSU 2389; a.D. 1289; zowel de tegenwoordigen als ook de toekomstigen zullen / moeten weten)
- 3] *noverint singuli ac universi* (OSU 1724; a.D. 1267; iedereen en allen zullen / moeten weten)
- 4] *noverit universitas vestra* (OSU 1720; a.D. 1267; 'jullie geheelheid', jullie allen zullen / moeten weten)

Middelnederlands

In de dertiende-eeuwse oorkonden komt een enkele keer een formulering met de 2de persoon meervoud voor: *Ghi sult weten* (CG 551; a.D. 1284). De Middelnederlandse formule is een directe vertaling is van *noveritis* (*jullie zullen / moeten weten*).²⁶ De Latijnse varianten *noverint tam*

²⁵ De Latijnse adjectieven benadrukken verschillende aspecten: *singuli* betekent 'iedereen afzonderlijk', *universis* 'alle als geheelheid'; het meervoud *singuli* is in het Nederlands moeilijk weer te geven omdat 'iedereen' enkel in het enkelvoud voorkomt; het meervoud is *alle*, wat echter niet de Latijnse connotatie 'afzonderlijk' laat zien.

²⁶ De Middelnederlandse formule kan ook als vrije weergave van de Latijnse formule *noverit universitas vestra* worden gezien, die slechts met moeite letterlijk kan worden vertaald ('jullie

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

presentes quam posteri en *noverint singuli ac universi* zijn in het Middelnederlands niet overgenomen.

In de veertiende eeuw komen varianten met de geadresseerde als subject niet voor.

3.5.3 Onpersoonlijke constructie

Latijn

In de Latijnse oorkonden wordt ook gebruik gemaakt van een onpersoonlijke constructie: *pateat* (OGD 390; a.D. 1346; het zal / moet openbaar zijn).

Middelnederlands

Een onpersoonlijke variant als vertaling of omschrijving van *pateat* komt noch in de dertiende noch in de veertiende eeuw voor.

Besluit en schema *notificatio*

Onderstaand schema laat zien dat de variatiemogelijkheden in de loop der tijd afnemen. In de dertiende eeuw komen varianten met *kond maken / doen* in 33,3% van de stukken voor, in de veertiende eeuw in 20,6%. Het werkwoord *oorkonden* komt in de dertiende eeuw in vier stukken voor, in de veertiende eeuw geen enkele maal. De infinitiefconstructie als tegenhanger van het Franse *faire à savoir* is al in de dertiende de meest gebruikelijke variant. Er is echter een duidelijke verschuiving vast te stellen naar de infinitiefconstructie *doen + verstaen*, die in de veertiende eeuw in bijna 80% van de Utrechtse oorkonden wordt gebruikt.²⁷ De andere infinitiefconstructies komen geen enkele keer meer voor.

geheelheid zal / moet weten”).

²⁷ Een normgevende invloed vanuit de regio Utrecht is niet waarschijnlijk: in de 17 oorkonden uit de “regio Utrecht” in het CRM wordt weliswaar in 78,8% van de stukken gebruik gemaakt van een infinitiefconstructie; anders dan in de oorkonden uit de “stad Utrecht” komen hier echter drie verschillende varianten voor. De stad Utrecht toont dus een homogener beeld dan de regio Utrecht.

lexemen in <i>notificatio</i>	13de eeuw (n = 27*)		14de eeuw (n = 63)	
kond maken/doen	9	33,3%	13	20,6%
<i>cont maken</i>	6	22,2%	7	11,1%
<i>cont doen</i>	2	7,4%	4	6,3%
<i>condich doen</i>	1	3,7%	/	0%
<i>cont ende kenlijc maken</i>	/	0%	1	1,6%
<i>cont ende kenlijc doen</i>	/	0%	1	1,6%
doen + (te +) infinitief	12	44,4%	50	79,4%
<i>doen te wetene</i>	6	22,2%	/	0%
<i>doen te verstane</i>	2	7,4%	/	0%
<i>doen verstaen</i>	4	14,8%	50	79,4%
Andere	5	18,5%	/	0%
<i>orcunden</i>	4	14,8%	/	0%
<i>ghi zult weten</i> (2 ^{de} pers.)	1	3,7%	/	0%
onpers. Constructie	/	0%	/	0%
[-NOT]	1	3,7	/	0%

schema 4

* In de stukken CG 900 en CG 1180 is *orcunden* gecombineerd met *doe te wetene*, waardoor het aantal n niet 25, maar 27 wordt.

Het gebruik van een infinitiefconstructie is typisch voor West- en Oost-Vlaanderen. In Brugge bijvoorbeeld is *doen te wetene* de standaardvariant voor de notificatioformule. Elders zijn infinitiefconstructies echter ongebruikelijk; Utrecht is daarop de uitzondering (cf. Mooijaart 1992: 293).²⁸ Opmerkelijk is het feit dat men in Utrecht (anders dan in Brugge en Gent) op lexicaal niveau de voorkeur geeft aan de variant met *verstaen* (in plaats van *weten*) en op syntactisch niveau de variant zonder prepositie *te* prefereert. De infinitiefconstructie *doen verstaen* die in de Utrechtse oorkonden tot norm lijkt te worden, is in West- noch Oost-Vlaanderen gebruikelijk. We hebben hier met een eigen, typisch Utrechtse formulering te maken.

²⁸ Ook in enkele veertiende-eeuwse oorkonden uit het noordoosten van het taalgebied komt de variant *doen (te) verstaen(e)* voor.

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

3.6 De corroboratio

Om aan de oorkonde validiteit te verlenen zijn 'juridische waarborgen' nodig, zoals een zegel respectievelijk verscheidene zegels, getuigen enz. die in de corroboratio worden aangekondigd (cf. Prevenier 1966: 378).

Naast de zegelaankondiging wordt de wens geuit om de inhoud van de oorkonde als geldig te beschouwen en te accepteren. De *corroboratio* vertoont in de Latijnse én Middelnederlandse oorkonden de meeste variatie. Desondanks kunnen algemeen twee basisvarianten worden onderscheiden, die niet alleen grammaticaal maar ook inhoudelijk verschillen:

1) Bijwoordelijke bepaling (zie 3.6.1.1)

De eerste variant wordt ingeleid door een bijwoordelijke bepaling. Deze variant benadrukt dat kennis is genomen van wat gebeurd is, dat de transactie door de aanwezigheid van getuigen een wettelijk aanvaarde rechtshandeling en daardoor geldig is.

2) Finale bijzin (zie 3.6.1.2)

De tweede basisvariant wordt door een bijzin met finale betekenis ingeleid die niet het getuigenis benadrukt, maar het doel van de bezegeling aangeeft: wat in de oorkonde is vastgelegd, moet gerespecteerd worden en van kracht blijven.

Naast de twee basisvarianten komt in de Latijnse oorkonden soms ook een hoofdzin met relatieve aansluiting voor. Het getuigenis en de zegelaankondiging zijn in deze constructie zo nauw met elkaar verbonden dat we ze niet in twee gedeeltes kunnen opsplitsen. Het relativum *quod* benadrukt bovendien de betrekking met het voorafgaande en de inhoud van de hele oorkonde:

Quod vobis ac universis sub sigillis nostris in testimonium presentibus appensis duximus significandum. (OSU 2438; a.D. 1290; Wij hebben gevonden dat wij dit voor jullie en allen onder het aanhangen van onze zegels in getuigenis moesten tekenen)

In de Middelnederlandse oorkonden uit Utrecht komt deze variant niet voor.²⁹

²⁹ In Groningse oorkonden komt in het Latijn vaak de relatieve aansluiting *quod protestamur* voor, wat in het dus wel in het Middelnederlands overgenomen.

De verwoording van de afsluiting van de *corroboratio*, de zegelaankondiging, is onafhankelijk van de gekozen basisvariant in de inleiding. De zegelaankondiging wordt eveneens op verschillende manieren verwoord (zie 3.6.2).

3.6.1 Inleiding (bevestiging / bestendigheid)

3.6.1.1 Bijwoordelijke bepaling (bevestiging)

Latijn

De meest voorkomende inleiding is die met de prepositie: *in cuius rei testimonium*. In plaats van het relativum *cuius* kan het demonstrativum *huius* [3] worden gebruikt en de genitief *cuius rei* alterneert met het meervoud *quorum* [2]. Naast *testimonium* kan in een nevenschikking het zelfstandig naamwoord *munimen* (bevestiging, bekrachtiging) [4] zijn gebruikt.

- 1] *In cuius rei testimonium* (OSU 2440; a.D. 1290)
- 2] *In quorum testimonium* (OSU 380; a.D. 1346)
- 3] *In huius autem rei testimonium* (OHZ 454; a.D. 1226)
- 4] *In cuius rei testimonium et munimen* (OSU 2457; a.D. 1290)

Middelnederlands dertiende eeuw

Ook in de Middelnederlandse formules is het gebruik van een bijwoordelijke bepaling als inleiding heel populair. De volgende voorbeelden kunnen als vertalingen van de Latijnse formule [1] worden beschouwd, de attributieve bepalingen (*al, dese, vorghenoemt*) komen in de Latijnse formules echter niet voor; ze zijn in het Middelnederlands toegevoegd. De formulering *hiir af* is geen letterlijke vertaling, maar een vrije verwoording en sluit qua structuur nauw aan bij de andere voorbeelden.

- 5] *Jn oerconde deser dinghe* (CG 1862; a.D. 1300)
- 6] *Jn orkunde al dere dinc* (CG 1436; a.D. 1295)
- 7] *Ende in orconde vandesen dinghen* (CG 1480; a.D. 1296)
- 8] *Jn oerconde van dere sake* (CG 1502A; a.D. 1296)
- 9] *Jn oercunde van desen vorghenoemden saken* (CG 1642; a.D. 1298)
- 10] *Jn orcunde des* (CG 1786; a.D. 1299)
- 11] *Jn orconde hiir af* (CG 1757aA; a.D. 1299)

Naast *van deser dinghe / sake* komt ook de formulering (*van*) *desen brieue* [12] – [14] voor. In het Latijnse materiaal is geen sprake van een brief, maar deze variatie is begrijpelijk: beide varianten zijn structureel verwant. Bovendien werd de oorkonde zelf als bewijsmiddel steeds belangrijker, waardoor de klemtoon van de handeling naar het document waarin de handeling is opgeschreven,

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

is verschoven.

12] *Jn orconde van desen briue* (CG 660A; a.D. 1285, CG 1260; a.D. 1293)

13] *Jn orconde desen brieue* (CG 1397; a.D. 1295)

14] *Jn oerconde deser lettere* (CG 1902; a.D. 1300)

Verplichte elementen in de structuur van de inleiding zijn de bijwoordelijke bepaling (soms uitgebreid door vooropgeplaatst *ende*) en het daarop volgende element, dat meestal uit een nominale groep bestaat. De nominale groep staat in de genitief of is een datiefconstructie, voorafgegaan door het voorzetsel *van*.

Verplicht bij de nominale groep is de kern (in genitief of datief) en het aanwijzend voornaamwoord *dese*; optioneel zijn bij de genitief de voorbepaling *al* en bij de datief de voorbepaling *voerghenoemt*.

verplicht		verplicht							
bijw.bepaling		nominale groep		optioneel	verplicht	optioneel	verplicht		
				voorbep.	voorbep.	voorbep.	kern		
prep	znw	genitief		vnw.	aanw.vnw			znw.	
<i>in</i>	<i>oorkonde</i>			<i>al</i>	<i>dese</i>			<i>dinc brief letter</i>	
		genitief						aanw. vnw.	
								<i>dit (des)</i>	
		<i>van + datief</i>				aanw. vnw.	adjectief	znw.	
						<i>dese</i>	<i>voerghenoemt</i>	<i>dinc sake brief letter</i>	

schema 5

De volgende varianten zijn niet in dit algemene schema opgenomen omdat ze heel zeldzaam zijn; in het Latijnse materiaal heb ik er geen tegenhangers van gevonden:

15] *Jn orconde hiir af* (CG 1757aA; a.D. 1299)

16] *Ende tenen eweliken orkonde* (CG 1180; a.D. 1292)

17] *Jn orcond[en] dat wi alle der dinge die hir bouen bescreuen staen oueren gedragen zyn also, also zy bescreuen staen alhir* (CG 523; a.D. 1284)

De formulering 15] kan als vrije vertaling (cf. supra), 16] en 17] kunnen als eigen scheppingen

worden beschouwd.

Middelnederlands veertiende eeuw

De 14 formules uit de veertiende eeuw met bijwoordelijke bepaling vertonen een minder gevarieerde structuur: alle formules beginnen met *jn orconde*, dan volgt een nominale groep in de genitief; de voorzetselconstructie met *van* + datief komt niet voor. De mogelijkheden van lexeemkeuze voor de kern en de voorbepaling zijn eveneens beperkt: het vaakst wordt de combinatie bepaald lidwoord met *brief*[18] gebruikt; ook de combinatie *dinc* met aanwijzend voornaamwoord [17] is gebruikelijk. Slechts een enkele keer komt de combinatie bepaald lidwoord met *waarheid*[19] voor.

17] *jn orconde deser dinghe* (CRM 34501, CRM 36601, CRM 37803, CRM 38302)

18] *jn orconde des briefs* (CRM 35001, CRM 35101, CRM 35501, CRM 37001, CRM37501, CRM 37801, CRM 37801, CRM 37804, CRM 38602)

19] *jn orconde der waerheyt* (CRM 35901)

Verplicht	verplicht	verplicht	verplicht		verplicht	
	genitief	nominale groep	voorbepaling		kern	
<i>Jn orconde</i>			aanw. vnw.	<i>dese</i>	znw.	<i>dinghe</i>
			bep.lidwoord	<i>die</i>	znw.	<i>brief waerheyt</i>

schema 6

3.6.1.2 Finale bijzin (bestendigheid)

Latijn

De finale bijzin wordt meestal ingeleid door *et ut*. Na de conjunctie wordt anaforisch verwezen naar de inhoud van de rechtshandeling (bijvoorbeeld door *hec*); de inhoud moet bestendigheid verkrijgen, wat vaak wordt uitgedrukt door de adjectieven *ratus*, *firmus* en *inconulsus*³⁰ en een

³⁰ *Ratus* betekent 'vast(staand), zeker, bevestigd, geldend'; *firmus* betekent 'stevig, duurzaam, krachtig, zeker, geldig'. De betekenissen van beide adjectieven sluiten zeer nauw bij elkaar aan. *Inconvulsus* betekent 'ongeschokt, onveranderd'; Georges (1918) geeft als vertaling voor *inconulsus* bovendien 'unaufgehoben, unwiderlegbar', dus: 'onverbroken, onweerlegbaar'.

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

vorm van het werkwoord *permanere*. Hierbij kan de volgorde van de constituenten, van de adjectieven en van het werkwoord verschillen (voorbeelden [1] – [3]). Ook andere verwoordingen zijn mogelijk, zoals [4]; inhoudelijk is deze variant gelijk aan de eerste drie: ‘de voorwaarden moeten de kracht van de vastheid behouden’.

Voorbeelden:

- 1] *et ut hec rata permaneant et firma* (OSU 2334; a.D. 1288; en opdat dit vast moge blijven en zeker (cf. noot 30))
- 2] *Ut hec rata et firma permaneant* (OSU 2245; a.D. 1285; opdat dit vast en zeker moge blijven)
- 3] *et ut hec rata permaneant et inconvulsa* (OSU 1744; a.D. 1268; en opdat dit vast moge blijven en onverbroken)
- 4] *Et ut premissa robur optineant firmitatis* (OSU 1720; a.D. 1267; en opdat de voorwaarden de kracht van de zekerheid mogen behouden)

Middelnederlands dertiende eeuw

Net als in het Latijn kan de inleiding ook door middel van een bijzin zijn verwoord. De conjunctie *op (vp) dat*, soms voorafgegaan door *ende*, wordt gevolgd door het anaforsch gebruikt voornaamwoord *dit*, of door *dese dinc*, wat naar de inhoud van de oorkonde verwijst en een combinatie van de adjectieven *vast* en *(ghe)stade* met het werkwoord *bliuen* of *zijn*. De volgorde van persoonsvorm en adjectieven kan variëren:

- 5] *op dat dit stade ende vaste bliue* (CG 1733; a.D. 1299)
- 6] *vp dat dit vaste ende ghestade bliue* (CG 1879; a.D. 1300)
- 7] *Ende op dat dese dinc vaste bliue ende ghestade* (CG 624A; a.D. 1285)
- 8] *dat dit vast ende stade si* (CG 234; a.D. 1278)

Deze voorbeelden kunnen allemaal als verwoordingen van het Latijnse *et ut hec rata et firma permaneant* worden beschouwd.

optueel	Verplicht	verplicht		verplicht		
conjunctie	conjunctie	nominale groep		gezegde		
				predicativum	pers.vorm	
				<i>stade ende vast</i>	<i>bliue / si</i>	
				<i>vaste ende (ghe)stade</i>		
<i>ende</i>	<i>(op / vp) dat</i>	aanw. vnw	<i>dit</i>			
		nom. groep	<i>dese dinc</i>			
				predicativum	pers.vorm	predicativum

				<i>vaste</i>	<i>blieue</i>	<i>ende ghestade</i>

schema 7

Een specifiekere, uitgebreidere inleiding staat in de volgende voorbeeldzin:

- 9] *Ende oppe dat dese vor ghescreuene vorwarde, ende vriet, den vorghenomedden luden ende lant ghenoten van Jutfaes. ewelike dure. ende sunder alrehande archeyde vaste warde ghehouden.* (CG 1662; a.D. 1298)

Het Middelnederlandse *ewelike duren* is mogelijk geïnspireerd op *perpetuo / in perpetuum permanere* (eeuwig / in eeuwigheid blijven / duren; *permanere* kan zowel *blijven* als ook *duren* betekenen). De toevoeging van de adverbiale uitdrukking is in het Latijn uiterst zeldzaam.³¹ De passieve constructie *vast ghehouden worden* heb ik in het Latijnse materiaal niet aangetroffen. Deze Middelnederlandse formulering is kennelijk een eigen schepping.

Middelnederlands veertiende eeuw

De finale bijzin wordt in op een na alle gevallen ingeleid door *ende opdat*; de conjunctie wordt gevolgd door het aanwijzend voornaamwoord *dit*³². Een vaste combinatie is de formulering *vast(e) ende stade blieue*, die in 38 stukken voorkomt. In oorkonde CRM 39302 is de predicativum-groep nog uitgebreid door *ende onverbroken*. Deze uitdrukking gaat terug op het Latijnse *inconvulsus*.³³ Het bijwoord *ewelike* kan worden toegevoegd, in één oorkonde staat dit adverbium voor de persoonsvorm, in drie oorkonden voor het predicativum.³⁴ In de Middelnederlandse formules wordt van deze toevoeging meer gebruik gemaakt dan in de Latijnse documenten (cf. 3.6.1.1, 16]).

³¹ In een oorkonde komt de formulering *ut autem omnia premissa ... perpetuo firma et inconvulsa permaneat* voor (OSU 2478; a.D. 1291); in een afschrift uit de zeventiende eeuw (OSU 2451; a.D. 1290) vindt men de formulering *et ut premissa rata et firma in perpetuum permaneat*.

³² Enkel in CRM 30201 ontbreekt *ende*; enkel in CRM staat op de plaats van *dit* een nominale groep: *alle dese punten ende ouerdrachte voerghenoemde*.

³³ Cf. noot 30.

³⁴ Dit zijn de stukken: CRM 30701 respectievelijk CRM 34901, CRM 35401, CRM 39302.

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

opt.?	verpl.	verplicht	optioneel	verplicht	optioneel	optioneel	verplicht
conj.	conj.	Aanw.vnw	bijwoord	predicativum	predicativum	bijwoord	pers.vorm
<i>ende</i>	<i>opdat</i>	<i>Dit</i>	<i>eweliken</i>	<i>vast(e) ende stade</i>	<i>ende onverbroken</i>	<i>eweliken</i>	<i>blieue</i>

schema 8

3.6.1.3 causale bijzin

Latijn

De causale bijzin, ingeleid door de conjunctie *et quia* geeft de reden aan waarom de oorkonder de brief niet zelf bezegelt, maar een derde persoon hierom moet vragen.

- 1] *Et quia ego NNa proprium sigillum non habeo...* (OSU 2435; a.D. 1290)

Middelnederlands

In de Middelnederlandse oorkonden uit de stad Utrecht komt geen woordelijke vertaling van deze bijzin voor. Een causale bijzin komt echter wel voor, ingeleid door *omme dat*.

- 2] *omme dat ic bighere dese voirwarde vaste ende stade* (CG 1122; a.D. 1292).

In de veertiende-eeuwse oorkonden is de causale bijzin niet in dezelfde context gebruikt als in het Latijn, maar net zoals in het voorbeeld uit de dertiende eeuw een alternatief voor de finale bijzin; in alle Middelnederlandse gevallen is de inleiding *omme dat* gecombineerd met een *verbum cupiendi* (*bigheren, willen*).

- 3] *ende omdat wi scepene raed ende ghemene oudermanne van den ouden rade ende van den nywen vorseyt alle dese vorscreuen ponten vast ende ghestade houden sellen ende willen also also hiervoor bescreuen staet* (CRM 32101)
- 4] *ende omdat wi willen dat dit vast ende stade ende onverbroken blieue* (CRM 34403)

Besluit en schema voor *inleiding corroboratio*

Het volgende schema geeft een overzicht van de frequentie van de verschillende varianten voor een inleiding in de Middelnederlandse oorkonden

inleiding corroboratio	13de eeuw (n = 25)		14de eeuw (n = 63)	
bijw. Bepaling	13	52%	13	20,6%
+ genitiefconstructie	5		13	
+ datiefconstructie	5		/	
finale bijzin	8	32%	42	66,7%
<i>(ghe)stade ende vast</i>	4		/	
<i>vast ende (ghe)stade</i>	4		42*	
predicativa + Vf	7		42*	
predic. + Vf + predic.	1		/	
bijw. bep.+ fin. Bijz.	1	4%	/	0%
causale bijzin	1	4%	2	3,2
overige varianten**	1	4%	5	7,9%
geen COR	1	4%	1	1,6%

schema 9

* toevoegingen zijn mogelijk (cf. 3.6.1.2)

** overige varianten: CG 551 hoofdzin + NOT: *ende wi bezegelden desen brief om dit cundech te make*; constructie met *daer* (zie 3.6.2.5)

De bijwoordelijke bepaling die in de dertiende eeuw als inleiding frequenter was, wordt in de veertiende eeuw door de inleiding met finale bijzin verdrongen, in 2/3 van de documenten wordt een finale bijzin gebruikt.

Binnen de varianten neemt de variatie ook af. De schema's 5, 6, 7 en 8 tonen dat een standaardisering plaatsvindt. Zo wordt de datiefconstructie met *van* (*in orconde van desen dinghen*) in de veertiende eeuw verdrongen door de genitief (*jn orconde deser dinghe*). Wat de syntactische volgorde van de woorden *vast*, *stade* en *bliuen* binnen de finale bijzin betreft, is er in de veertiende eeuw nog maar een mogelijkheid over: *vaste ende stade* [...] *blieue*.

3.6.2 Slotdeel (zegelaankondiging)

Hoewel het tweede gedeelte van de *corroboratio* minder stereotiepe kenmerken vertoont, zijn er toch patronen te ontdekken. In het Latijn zijn verschillende werkwoorden in gebruik om de handeling van de oorkonder uit te drukken: *roborare* (vestigen, bekrachtigen), *apponere* (toevoegen, doen aan, aanhangen), *appendere* (aanhangen) zijn heel gebruikelijk. In het

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

Middelnederlands komen de vertalingen *toevoegen*, *doen aan* en *aanhangen* vaak voor, maar ook de werkwoorden *bezeghelen* (sigillare) en *doen bezeghelen*. Deze laatste uitdrukking met causatief hulpwerkwoord heeft geen tegenhanger in de Latijnse oorkonden.

3.6.2.1 Verbum tradendi (+ PPP)

In Latijnse en dertiende-eeuwse Middelnederlandse oorkonden komt de variant met 'geven' voor, waarbij het *verbum tradendi* in de meeste gevallen met een voltooid deelwoord (participium passief), predikativisch gebruikt, en een dativus gecombineerd is: de oorkonder geeft de oorkonde bezegeld aan een derde persoon.

Latijn

Bij de accusativus (bijvoorbeeld *litteras*, brief / oorkonde) hoort het participium (bijvoorbeeld *roboratas* 'bekrachtigd'), dat door een *ablativus instrumenti* begeleid wordt (bijvoorbeeld *sigillo* 'zegel'); de persoon die de oorkonde ontvangt, staat in de dativus (bijvoorbeeld *dominis* 'aan de heren'); het overhandigen van de oorkonde wordt aangeduid door werkwoorden als *conferre*, *dare* of *tradere*.

- 1] *dedimus presens scriptum dicto Danieli nostro sigillo roboratum* (OHZ 1602; a.D. 1272; wij hebben het tegenwoordige geschrift, bekrachtigd door ons zegel aan genoemde Daniel gegeven)
- 2] *dedi sepedictis dominis presentem litteram sigillis domini ... necnon meo proprio sigillo firmiter roboratam* (OSU 2334; a.D. 1288; ik heb de tegenwoordige brief, door de zegels van de Heer ... en nog zekerder door mijn eigen zegel bekrachtigd gegeven aan de vaak genoemde heren)
- 3] *ipsis decano et capitulo presentes litteras nostris sigillis contulimus roboratas*. (OSU 2457; a.D. 1290; aan de decaan en het kapittel zelf hebben wij de tegenwoordige brief, bekrachtigd door onze zegels, gegeven)
- 4] *presentes litteras sigillo ecclesie nostre dicto domino ... tradidimus roboratas* (OSU 1724; de tegenwoordige brief hebben wij door het zegel van onze kerk bekrachtigd aan de genoemde heer ... overgegeven)
- 5] *in cuius rei testimonium presentes litteras [...] dedimus sigillatas* (OSU 1721; a.D. 1267 in getuigenis van deze zaak hebben wij de tegenwoordige brief bezegeld gegeven)

Middelnederlands

Dezelfde constructie komt in de Middelnederlandse oorkonden uit de dertiende eeuw voor; als *verbum tradendi* fungeert echter alleen het werkwoord *geven*; de variant *roborata* ('bekrachtigd') is niet in het Middelnederlands overgeleverd, maar wel de variant met het participium *sigillata* (*bezegheld*); de *ablativus instrumenti* wordt vertaald door 'met ons zegel'.

- 6] *so hebbic [...] gegeuen desen briif. ic hum, end zy mi. bezegelt manlik mit sinen*

- zegeel[...]. (CG 523; a.D. 1284)
- 7] *so hebbe wii hom dese littere gegeuen besegeld met onsen segeel[...]* (CG 1351; a.D. 1294)
 - 8] *so hebbe wi hem ghegheuen desen breif beseghelt, met onsen seghel* (CG 1662; a.D. 1298)
 - 9] *so heb ic NN vorgenoemt. desen brief desen heren gegeuen besegelt met minen segeel. [...]* (CG 1733; a.D. 1299)

In de veertiende-eeuwse oorkonden komt deze constructie niet voor.

3.6.2.2 Ducere + gerundivum

Latijn

In de Latijnse oorkonden komt de constructie AcG (*Accusativus cum Gerundivo*) afhankelijk van het werkwoord *ducere* (denken, vinden) vaak voor. De oorkonder vindt dat het zegel moet worden aangehangen of de brief bekrachtigd moet worden. Het werkwoord *apponere* kan absoluut worden gebruikt of in combinatie met een dativus (bijvoorbeeld *presentibus, hiis litteris*); de werkwoorden *roborare* en *sigillare* worden gecombineerd met een ablativus instrumenti (bijvoorbeeld *sigillo* 'met ons zegel').

a) sigillare

- 1] *presentem litteram sigillo curie Traiectensis duximus sigillandam*. (OSU 2447; a.D. 1290; wij hebben gevonden dat de tegenwoordige brief met het zegel van de Utrechtse raad moet worden bezegeld)

b) apponere

- 2] *sigillum nostrum presentibus duximus apponendum* (OSU 2389; a.D. 1289; wij hebben gevonden dat ons zegel aan het tegenwoordige (nl. document) moet worden gehangen)
- 3] *presentibus sigilla nostra duximus apponenda* (OSU 1720; a.D. 1267; wij hebben gevonden dat onze zegels aan het tegenwoordige (nl. document) moeten worden gehangen)
- 4] *sigilla ecclesiarum nostrarum hiis litteris duximus apponenda* (OSU 2440; a.D. 1290; wij hebben gevonden dat de zegels van onze kerken aan deze brief moeten worden gehangen)

c) roborare

- 5] *presentes litteras sigillo civitatis Traiectensis duximus roborandas* (OSU 2432; a.D. 1290; wij hebben gevonden dat de tegenwoordige brief door het zegel van onze stad

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

bekrachtigd moet worden)

- 6] *hanc cartam sigilli nostri munimine duximus roborandam* (OHZ 454; a.D. 1226; wij hebben gevonden dat deze oorkonde door de bevestiging van ons zegel bekrachtigd moet worden)

Middelnederlands dertiende eeuw

Het Middelnederlands kan een dergelijke constructie, die in de Latijnse oorkonden heel erg gebruikelijk is, grammaticaal niet op dezelfde wijze weergeven. Een scribent moet op deze plaats een vrije verwoording zoeken, aangezien een letterlijke vertaling niet mogelijk is.

Het werkwoord *ducere* lijkt buiten beschouwing gelaten, hoewel een vertaling als 'wij hebben gevonden' mogelijk zou zijn. De modaliteit die in de vorm van het gerundivum besloten ligt, is evenmin in het Middelnederlands overgenomen. Een vertaling als 'het zegel moest worden aangehangen' of 'wij moesten deze oorkonde bezegelen' komt niet voor. De lexemen die door de gerundiva worden uitgedrukt, komen in de Middelnederlandse oorkonden wel voor. Het slotdeel wordt in de Middelnederlandse tekst over het algemeen ingeleid door het partikel *so*, dat geen pendant in de Latijnse oorkonden heeft.

- a) 'Bezegelen' als vertaling van *sigillare* is in de Middelnederlandse stukken het couranst: 7] *so hebbe wi desen brief beseghelt mit onser drieer segele* (CG 234; a.D. 1278)
- b) Het Middelnederlandse *doen aan* kan als vertaling van *apponere* worden beschouwd. 8] *so heb wi onser stat segel aen desen brief gedaen* (CG 1757aA; a.D. 1299)
- c) Een vertaling van het werkwoord *roborare* komt in de Middelnederlandse oorkonden niet voor.
- d) In de Middelnederlandse corroborationes wordt ook het werkwoord *aanhangen* gebruikt als vertaling van *appendere*.³⁵ 9] *so hebbe wi NNa voer ghenomet, vnsen seghen ghehanghen ane desen briue* (CG 1879; a.D. 1300)
- e) De uitdrukking *doen zegelen*, die in de Middelnederlandse oorkonden uit Utrecht voorkomt, heeft geen in pendant het Latijn. 10] *so hebbe ic desen brief doen beseghelen met haren stevens seghele [...]* (CG 900; a.D. 1290).

De frequentie van de Latijnse vormen en hun Middelnederlandse vertaling verschillen. Zo wordt in

³⁵ Het werkwoord *appendere* komt in andere streken in Latijnse oorkonden voor, maar niet in de Utrechtse. Deze variant is waarschijnlijk uit andere teksten overgenomen.

de Latijnse oorkonden *sigillare* het minst, *roborare* en *appendere* het meest gebruikt. Dit correspondeert niet met de Middelnederlandse data.

Middelnederlands veertiende eeuw

In de oorkonden uit de veertiende eeuw zijn de varianten met *doen aan* en *bezeghelen* gebruikelijk; een keer komt 'oorkonden en getuigen' voor (CRM 34501 *ende wi vorgheoemde bure orconden dit ende tughen*). De andere varianten komen niet voor.³⁶

In 39 van de 63 stukken wordt de bijwoordelijke bepaling *tenen oerconde* gebruikt. Deze constituent komt vooral voor in combinatie met het werkwoord *doen aen*: *so hebbe wi scoutende scepene vorgheoemde onser stat seghel aen desen brief ghedaen tenen orconde* (CRM 35701). In de dertiende eeuw wordt een vergelijkbare uitdrukking gebruikt in CG 1180 (a.D 1292), waar ze echter als inleiding (in plaats van *in orconde*) dient: *Ende tenen eweliken orkonde*. In een aantal documenten wordt vermeld dat er meerdere exemplaren van de oorkonde zijn gemaakt.

- 11] *deser brief siin twe* (CRM 31801, CRM 33001, CRM 3002, CRM 33003, CRM 34401, CRM 35501, CRM 37502, CRM 39302, CRM 39401)
 12] *deser brieue siin dre* (CRM 33601, CRM 34901, CRM 35801, CRM 35802)

Deze toevoeging kan onmiddellijk voor of achter de datatio zijn geplaatst.

3.6.2.3 Passieve constructies

Latijn

In het Latijn zijn passieve constructies in het algemeen vrij populair; ze komen ook vaak in de oorkonden voor. Een mogelijkheid is het *persoonlijk passief* in finiete vorm (1], 2]).³⁷

³⁶ Een keer komt in een betrekkelijke bijzin *hangen aan* (intr.) voor: *bezeghelt mit onsen zeghellen ende hore zeghelle die daeraen hanghen* (39501).

³⁷ Een 'persoonlijk passief' kan alleen worden gevormd van transitieve werkwoorden; de accusatief uit de actieve zin wordt de nominatief in de passieve zin: *wij* (subj.) *hebben deze brief* (acc.) *bekrachtigd* > *deze brief* (subj.) *is bekrachtigd*. Een voorbeeld van een 'onpersoonlijk passief' is *er wordt gelachen*.

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

- 1] *presens scriptum sigillo nostro est roboratum* (OSU 2433; a.D. 1290; het tegenwoordige geschrift is bekrachtigd door ons zegel)
- 2] *sigillum ecclesie nostre presentibus est appensum* (OGD 310; a.D. 1327; het zegel van onze kerk is aan het tegenwoordige (nl. document) gehangen)

Een andere mogelijkheid is de combinatie van *facere* (maken / doen) in de 1^e persoon perfectum actief + infinitief passief (3], 4]). De Middelnederlandse combinatie *doen bezeghelen* lijkt op deze uitdrukking; deze wordt echter actief en niet passief gebruikt.

- 3] *presenti littere sigilla nostra fecimus appendi* (OSU 2389; a.D. 1289; wij hebben ervoor gezorgd dat onze zegels aan de tegenwoordige brief worden gehangen)
- 4] *hanc litteram ... una cum sigillo meo fecit communiti* (OSU 1744; a.D. 1268; ik heb ervoor gezorgd dat deze brief door de zegels van ... samen met mijn zegel wordt bekrachtigd.)

De tot nu toe besproken varianten in de Latijnse formules hebben allemaal een passief karakter: de *verba tradendi* worden gecombineerd met een participium passief (de oorkonde is bezegeld); het gerundivum heeft een passief karakter: de oorkonde 'moet worden bekrachtigd' en bij de infinitief constructie met *facere* staat de infinitief ook in het passief. Al deze constructies kunnen in principe letterlijk in het Middelnederlands worden vertaald of tenminste door een passiefconstructie worden weergegeven. De voorkeur van het Latijn voor passieve constructies wordt echter niet weerspiegeld in het Middelnederlandse taalgebruik. Tot op de dag van vandaag zijn actieve constructies in het Nederlands gebruikelijker dan passieve.

Middelnederlands

Een letterlijke vertaling van het Latijnse voorbeeld [1] in het Middelnederlands is in principe mogelijk: het zegel wordt aangehangen; ook de tweede variant kan letterlijk worden vertaald: 'wij hebben gedaan / ervoor gezorgd dat de zegels worden aangehangen'. Deze passieve constructies komen echter noch in de dertiende-eeuwse noch in de veertiende-eeuwse stukken voor.³⁸

³⁸ De uitdrukking *fecimus appendi* doet echter denken aan de Middelnederlandse formulering *wij hebben doen hangen*; deze uitdrukking zou een vrije vertaling uit het Latijn kunnen zijn; het passief is in elk geval in een actieve vorm veranderd, het werkwoord *doen* krijgt een causatieve functie.

3.6.2.4 Verzoek om bezegeling door een derde

Latijn

Als de oorkonder niet over een eigen zegel beschikt, wordt soms aan een derde persoon gevraagd om de oorkonde te bezegelen (*petere, rogare*); hier is dan ook de inleiding met causale bijzin (cf. 3.6.1.3, 1]) te vinden:

- 1] [*Et quia ego NNa proprium sigillum non habeo*] *petivi sigillum curie Traiactensis presentibus apponi nomine meo in testimonium et munimen.* (OSU 2435; a.D. 1290 En omdat ik ... geen eigen zegel heb, heb ik gebeden dat het zegel van de Utrechtse raad namens mij in getuigenis en tot bekrachtiging aan het tegenwoordige (nl. document) wordt gehangen).

Middelnederlands

In de 25 oorkonden uit het CG komt variant [1] niet voor.

In vier oorkonden uit de veertiende eeuw vraagt de oorkonder aan een derde persoon de brief te zegelen (*zo hebbe ic ghebeden* CRM 39702). Een reden voor een dergelijk verzoek kan zijn dat de oorkonder niet over een eigen zegel beschikt (*want wi selue ghene seghelle en hebben* CRM 34501) of dat hij de validiteit door de toevoeging van een tweede zegel wil vergroten (*ende omme die meerre orconde ende vestenisse deser dinghe zo hebben wij abdisse ende convente voerseyt opte een zide ende ic willam van alenderp vorgheenoemt opte ander zide ghebeden eezemen luden ...* CRM 39302). In deze corroboraciones komen meestal verschillende werkwoorden voor om het bezegelen uit te drukken.

3.6.2.5 Overige varianten

Middelnederlands dertiende eeuw

Bij vier Middelnederlandse oorkonden zijn inleiding en slotdeel niet duidelijk van elkaar gescheiden. In de voorbeelden 1] en 2] is *bezeghelt* misschien de verkorte variant van 'hebben wij bezegeld' of een letterlijke weergave van een Latijns participium. Bij de voorbeelden 3] en 4] wordt het slotdeel gevormd door een betrekkelijke bijzin die bij *brief / letter* hoort; ook deze variant kan als een vertaling van een Latijnse variant met participium worden beschouwd.

- 1] *Jn orconde van desen briue bezegelt met onsen zeghele* (CG 1260; a.D. 1293)
 2] *Jn orconde desen brieue beseghelt met onsen seghele* (CG 1397; a.D. 1295)
 3] *in orconde van desen breve de wi b[eze]ghelt hebben met onsen zegheil. ende ghegheuen* (CG 660; a.D. 1285)
 4] *Jn oerconde deser lettere die wi beseghelt hebben mit onsen seghele* (CG 1902; a.D. 1300)

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

Middelnederlands veertiende eeuw

In vijf van de veertiende-eeuwse oorkonden³⁹ wordt de corroboratio op een andere manier uitgedrukt: twee oorkonden waarvan de ene ouder, de andere jonger is en door de oorkonder bezegeld is, zijn door elkaar gestoken. Dit type corroboratio staat meestal niet onmiddellijk voor de datatio:

- 5] [...] *den erfpachtbrief daer onse tieghenwoerdighe brief doer ghesteken is beseghelt mit onsen zeghellen [...] ghegeven ...* (CRM 38301)

Besluit en schema slotdeel *corroboratio*

Voor de verwoording van het slotdeel valt een daling van de syntactische variatiemogelijkheden vast te stellen. De variant met *verbum tradendi* + voltooid deelwoord, die in de dertiende eeuw in navolging van het Latijnse voorbeeld wordt gebruikt, komt in de veertiende eeuw geen enkele keer voor. Het slotdeel van de corroboratio in Middelnederlandse oorkonden wordt meestal ingeleid door resumptief *soe*, gevolgd door de persoonsvorm van *hebben* (1ste pers. pl.), het directe object en een bijwoordelijke bepaling en een voltooid deelwoord. Het directe object kan *zegel* of *brief* zijn, de bijwoordelijke bepaling *met ons zegel* of *aan deze brief*, afhankelijk van het gekozen werkwoord. Aan de diverse constituenten kunnen attributen worden toegevoegd, zoals

- 1] *mit onser driier segele* (CG 234; a.D. 1278)
- 2] *ons conuents segel* (CRM 30201)
- 3] *wi scoutende scepene vorgheuoemt* (CRM 30601)
- 4] *tenen orconde* (CRM 39701)

syntactische structuur slotdeel <i>corroboratio</i>					
inleiding	pv	ow	Direct object	bijw. bepaling	VD
<i>so</i>	<i>hebben</i>	<i>wi</i>	<i>ons segel</i> <i>deze brief</i>	<i>aan deze brief</i> <i>met ons segel</i>	<i>ghedaen</i> <i>ghehangen</i>

schema 10

De boven geschetste syntactische opbouw wordt in nagenoeg alle gevallen gevolgd; uitzonderingen zijn de in 3.6.2.5 vermelde voorbeelden. Consequent worden naast elkaar de lexicale varianten *bezegelen* of *doen aan* gekozen, waarbij

³⁹ Dit zijn de oorkonden CRM 36302, 38301, 39102, 39102, 39501

doen aan duidelijk de voorkeur krijgt. De varianten d) *aanhangen* en e) *doen bezeghelen* komen in de veertiende eeuw niet meer voor. Een uitzondering op het homogene beeld van de veertiende eeuw vormt CRM 34501, waar *ende wi vorghenoemde bure orconden dit ende tughen* is gebruikt.⁴⁰

Lexemen voor <i>corroboratio</i>	13de eeuw (n = 20)		14de eeuw (n = 66*)	
a) bezegelen (<i>sigillare</i>)	13	65%	21	31,8%
b) doen aan (<i>apponere</i>)	3	15%	44	66,7%
d) aanhangen (<i>appendere</i>)	1	5%	/	0%
e) doen bezegelen	3	15%	/	0%
f) oorkonden en betuigen	/	0%	1	1,5%

schema 11

* In vier oorkonden (CRM 34501, CRM 35901, CRM 39302, CRM 39702) wordt een derde persoon om het zegel gevraagd waardoor verscheidene werkwoorden in de COR worden gebruikt (zie 3.6.2.4)

3.7 De datatio

In dit gedeelte wordt de datum van uitgifte van de oorkonde vermeld; meestal worden precies de dag en het jaar vermeld, soms de maand en het jaar, in slechts enkele gevallen alleen het jaar.⁴¹ De jaartelling is normaliter de christelijke tijdrekening, maar de datum kan in Latijnse oorkonden ook door de regeringstijd van een heerser of op grond van belastingscycli (indicatiejaren) zijn uitgedrukt.⁴²

De dagen zijn aangegeven met behulp van kerkfeesten of feestdagen van heiligen. Ook informatie over de plaats van uitgifte kan in de *datatio* zijn verstrekt.

⁴⁰ De veertiende-eeuwse variant met een betrekkelijke bijzin ingeleid door *daer* (cf. 3.6.2.5) wordt slechts gebruikt bij de accreditering van een oudere oorkonde; deze variant ontstond dus niet op grond van talige, maar van juridische feiten.

⁴¹ Voor mijn onderzoek m.b.t. de lexicale verwoording is het niet van belang of de oorkonde volgens paas- of nieuwjaarsstijl gedateerd is.

⁴² In het Middelnederlands komt dit niet als enige tijdaanduiding voor, maar de toevoeging van de namen van de gemeentelijke aanklagers is bijvoorbeeld in Groningen frequent: ... *int iaer vns heren dusent drie hondert ende seuentich des manendaghes na reminiscere do herman cathere frederic cote lutbert sickninge albert talmer gherd lewe ende otto polleman vnser stat borghermeistere waren* (CRM C108p37001).

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

3.7.1 De inleiding

Latijn

De *datatio* wordt in de meeste gevallen door het woord *datum* (gegeven) ingeleid, soms ook door *actum et datum* (gedaan en gegeven) of enkel door *actum* (gedaan) waarbij deze woorden absoluut zijn gebruikt. De combinatie *acta sunt hec* (dit is gedaan) is echter ook mogelijk. Op grond van de inhoud van een oorkonde kan ook een ander woord als inleiding optreden (bijvoorbeeld *pronunciatum* 'verkondigd').

Voorbeelden:

- 1] *datum Trajecti anno Domini MCCCXL quarto* ... (OGD 380; a.D. 1344; gegeven ...)
- 2] *Actum sub NNa scabinis Traiectnesibus [...] anno Domini MCCLXXX octavo* ... (OSU 2355; a.D. 1288; gedaan ...)
- 3] *Actum et datum anno domini millesimo CCLXXXX* ... (OSU 2438; a.D. 1290; gedaan en gegeven ...)
- 4] *Acta sunt hec anno dominice incarnationis M^oCC^o vigesimo septimo* (OHZ 475; a.D. 1227; dit is gedaan⁴³ ...)
- 5] *Pronunciatum [...] anno domini M^o CC^o septuagesimo secundo* ... (OHZ 1600; a.D. 1272; verkondigd ...)

Middelnederlands dertiende eeuw

In de Middelnederlandse oorkonden komen noch vertalingen van *actum* of de combinatie *datum et actum* noch van *acta sunt hec* voor. In de meeste oorkonden (15x) is gebruik gemaakt van het voltooid deelwoord van het werkwoord *geven*. Zoals in het Latijn kan het participium absoluut zijn gebruikt (6) of betrekking hebben op het voorafgaande zelfstandig naamwoord *brief* (7).

Bovendien komt de formulering *dit geschiede* voor. In Duitstalige oorkonden zijn *diz ist geschehen* of *diz geschach* gebruikelijke formuleringen (cf. De Boor 1975: 3; 52). Deze uitdrukkingen sluiten aan bij het Latijnse *factum / facta sunt haec*, een formule die in de Latijnse oorkonden uit Utrecht echter niet voorkomt. Een enkele keer zijn er naast *gegeven* nog andere participia gebruikt (9).

⁴³ De constructie *acta sunt h(a)ec*, in het Latijn pluralis, wordt in het Nederlands in het enkelvoud weergegeven.

Voorbeelden:

- 6] *Ghegheuen ...* (CG 1786; a.D. 1299)
- 7] *Dese brief was gegeuen ...* (CG 234; a.D. 1278)
- 8] *Dit geschiede ...* (CG 1733; a.D. 1299)
- 9] *Dit is gegeuen. volmaket end beuest ...*(CG 523; a.D. 1284)

In bijna 1/3 van de oorkonden wordt de datatio niet ingeleid; een verschijnsel dat in de Latijnse oorkonden niet voorkomt.

Middelnederlands veertiende eeuw

Slechts in een oorkonde uit de veertiende eeuw (CRM 30201) komt een datatio zonder inleiding voor. In de 62 andere gevallen is gebruik gemaakt van een inleiding, waarbij in 61 oorkonden de inleiding door een vorm van *geven* is uitgedrukt:

Voorbeelden:

- 10] *ghegheuen* (CRM 31801)
- 11] *dese brief wart ghegheuen* (CRM 30601)
- 12] *dit gesciede* (CRM 30701)

De minder gebruikelijke varianten 11], 12] en de variant zonder inleiding komen in de drie oudste oorkonden voor, vanaf het jaar 1318 wordt uitsluitend *ghegheuen* gebruikt.

Bij oorkonde CRM 30201 volgt op de corroboratio onmiddellijk een temporele bijzin; de datatio wordt niet ingeleid door een van de gebruikelijke varianten: *so heb wi ons conuents segel an desen brief gedaen als men scrijft de jaren ons heren* (CRM 30201).

Besluit en schema inleiding datatio

De verscheidenheid van de dertiende-eeuwse datatio-inleidingen neemt in de veertiende eeuw duidelijk af: op enkele uitzonderingen na wordt nog maar een variant gebruikt: *ghegheuen*. De varianten met het voltooid deelwoord zijn ook in de dertiende eeuw heel gebruikelijk (in totaal 64%); in de veertiende eeuw is echter in 95,2 % van de gevallen een stereotiepe formulering gebruikt: het absoluut gebruikte voltooid deelwoord *ghegheuen* gebruikt. Deze variant blijkt in de veertiende eeuw in de stad Utrecht standaard te worden

inleiding datatio	13de eeuw (n = 25)		14de eeuw (n = 63)	
<i>ghegheuen</i> (= datum / datae)	7	28%	60	95,2%
<i>dese brief was ghegheuen</i>	8	32%	1	1,6%
<i>gegeuen, volmaket, bevest</i> (datum + ander VD)	1	4%	/	0%

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

<i>dit gheschiede</i> (factum est)	2	8%	1	1,6%
[-actum, -datum]**	7	28%	1	1,6%

schema 12

3.7.2 De datering

Latijn

De jaartelling volgt de christelijke tijdrekening; het populairst is daarbij de uitdrukking *anno Domini*. Ook *anno incarnationis Dominice* komt voor.

Middelnederlands dertiende eeuw

Ook in de Middelnederlandse oorkonden volgen de scribenten de christelijke jaartelling. De uitdrukking *anno Domini* wordt op verschillende manieren weergegeven. In de meeste gevallen wordt de prepositie *in* gebruikt met een volgende datief of accusatief; de genitief *ons heren* kan als voor- of nabepaling bij 'jaar' zijn gebruikt. In de meeste gevallen volgt de genitief op de bijwoordelijke bepaling (*int jaer ons heren*). Wanneer een voorbepaling gebruikt is (in twee oorkonden), ontstaat een tangconstructie (3).

Voorbeelden:

- 1] *in den iare ons here* (CG 234; a.D 1278)
- 2] *jnt jar ons heren* (CG 1260; a.D. 1293)
- 3] *in ons heren Jare* (CG 660A; a.D. 1285)

De constructies met datief (1]) en accusatief (2]) zijn even frequent; volgens de grammatica's zijn beide naamvallen geschikt om een tijdsbepaling uit te drukken⁴⁴ en de prepositie *in* wordt gebruikt met datief en accusatief.⁴⁵

⁴⁴ Volgens Van Loey wordt vooral de datief gebruikt om tijd aan te duiden (Van Loey 1970: 242); volgens Stoett gebeurt dit vaak met een accusatief (Stoett 1923: §198).

⁴⁵ Volgens Van der Horst is de casuskeuze niet willekeurig: de datief toont een „toestand of rustsituatie“ aan, terwijl de accusatief een richting aangeeft (Van der Horst 1981: 20v.). Volgens Marynissen 1996 is de keuze regionaal bepaald: “In het Vlaams is de combinatie van *in* met de accusatief haast de enige mogelijkheid (...). In het Hollands, het Brabants, het Limburgs en vooral het Utrechts treffen we, naast de talrijke uitdrukkingen *int jaer*, na het voorzetsel *in* ook een vrij aanzienlijk aantal vindplaatsen *jare* aan ...” waarmee de datief is weergegeven (Marynissen

Naast deze courante formuleringen komen nog enkele uitzonderingsgevallen voor. Zo wordt in plaats van een bijwoordelijke bepaling een genitief gebruikt voor *anno* (4)]; de bepaling *ons heren* is weggelaten en de uitdrukking met een rangtelwoord gecombineerd (5)]; het *anno domini*-element volgt op een temporele bijzin (6]):

- 4] *des iaers ons heren* (CG 1180; a.D. 1292)
- 5] *Jn dusenste. tvehonderste. virentachtichte jar* (CG 523; a.D. 1284)
- 6] *alse men scriuet die jaer ons heren dusednt...* (CG 551; a.D. 1284)

In negen van de 25 oorkonden wordt aan 'int jaer ons heren' een bijzin toegevoegd; in de Latijnse stukken is dit geen enkele keer het geval. Ook in andere Latijnse oorkonden uit andere streken komt een dergelijke bijzin niet voor. De toevoeging is dus een creatieve schepping van de Middelnederlandse scribent. In acht gevallen gaat het om een temporele bijzin, ingeleid door 'toen' of 'als'.

Voorbeelden:

- 7] *Jnt iaer ons heren als men scriuet ...* (CG 1786; a.D. 1299)
- 8] *jnt iaer vns heren doe men screef, ...* (CG1879; a.D. 1300)

In één oorkonde volgt na 'jaar' een betrekkelijke bijzin:

- 9] *Jn dusenste. tvehonderste. virentachtichte jar dat God mensche wart.* (CG 523; a.D. 1284).

De formulering *dat God mensche wart* is een vrije vertaling van de Latijnse uitdrukking *incarnationis dominic(a)e*.

Middelnederlands veertiende eeuw

In de veertiende-eeuwse oorkonden komt alleen de accusatiefconstructie *int jaer ons heren* voor. In de oudste oorkonde uit de veertiende eeuw wordt de datatio zonder voorzetselbepaling uitgedrukt:

- 10] *als men scrijft de jaren ons heren* (CRM 30201)

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

Op een uitzondering na is dus altijd dezelfde constructie gebruikt.

Een bijzin bij het *anno domini*-gedeelte komt slechts eenmaal voor, nl. in de oudste van de veertiende-eeuwse oorkonden (zie voorbeeld 10)].

Besluit en schema *anno domini*-element

De variatiemogelijkheden voor de verwoording van het *anno domini*-element nemen duidelijk af. Op een uitzondering na vertonen alle veertiende-eeuwse oorkonden dezelfde formulering: *int jaer ons heren*. Een tangconstructie komt niet meer voor. Opvallend is eveneens de verschuiving in het gebruik van datief en accusatief na de prepositie *in*: tijdens de dertiende eeuw kwam *in* even vaak met accusatief en datief voor, in de veertiende-eeuwse oorkonden volgt alleen nog de accusatief.⁴⁶ De substitutie van de datief door de accusatief die Marynissen voor de dertiende eeuw heeft vastgesteld, zet zich dus door in de veertiende eeuw (cf. Marynissen 1996: 383; zie ook 3.7.4)

<i>anno domini</i>	13 ^{de} eeuw (n = 25)		14 ^{de} eeuw (n = 63)	
	in + dativus:	10	40%	/
<i>in den jare ons heren</i>	8	32%	/	/
tangconstructie: <i>in ons heren jare</i>	2	8%	/	/
in + accusativus:	10	40%	62	98,4%
<i>int jaer ons heren</i>	9	36%	62	98,4%
<i>in [NL ord.] jar</i>	1	4%	/	/
[-in]*	5	20%	1	1,6%

schema 13

Het gebruik van een bijzin bij het *anno domini*-element komt in de dertiende eeuw in negen van de 25 stukken en voor; in de veertiende eeuw nog eenmaal in de oudste oorkonde. Kennelijk raakt deze toevoeging, die geen tegenhanger in het Latijn heeft, in onbruik.

⁴⁶ Cf. Marynissen 1996: "De eerste sporen van casusverlies bij het substantief nemen we in de 13de eeuw waar in voorzetselconstituenten die worden ingeleid door preposities die met twee casus kunnen worden gecombineerd. Na de lokatieve voorzetsels *in* en *an* en na de temporele preposities *vor* en *na* wordt in de 13de eeuw wisselend de datief en de accusatief gebruikt om een zelfde syntactische functie uit te drukken." (383)

bijzin	13de eeuw	14de eeuw
temporeel	8	1
als	5	1
toen	3	0
betrekkelijk	1	0
dat	1	0

schema 14

3.7.3 Het jaartal

Latijn

Het jaartal wordt vaak verkort in Latijnse ordinalia weergegeven; mengvormen zoals in de voorbeelden komen vaak voor; normaliter wordt eerst het jaar en dan de dag genoemd, vaak in combinatie met de maand.

Voorbeelden:

- 1] *datum Trajecti anno Domini MCCCXL quarto vicesima octava die mensis Octobris* (OGD 380; a.D. 1344; 'in het 1340 vierde jaar ons heren')
- 2] *Actum et datum anno domini millesimo CCLXXXX feria quinta post festum beati Jacobi apostoli.* (OSU 2438; a.D. 1290; 'in het duizendste 290 jaar ons heren')
- 3] *Actum et datum anno Domini M°CC° septuagesimo primo, mense iunio.* (OHZ 1558; a.D. 1271; 'in het 1200e eenenzeventigste jaar ons heren')
- 4] *Actum Traiecti anno domini M°CC°XX° V°, VI° kl. februarii, presentibus NNb* (OHZ 453; a.D. 1226; 'in het 1225e jaar ons heren'⁴⁷)

Middelnederlands dertiende eeuw

In de Middelnederlandse oorkonden wordt het jaartal altijd in het Middelnederlands uitgedrukt. Het Latijnse *millesimo ducentesimo* kan in het Middelnederlands op twee manieren worden

⁴⁷ In de tekst staat 1225e jaar; hier is echter de paasstijl gehandhaafd, volgens de moderne tijdrekening gaat het dus om het jaar 1226.

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

weergegeven: door *duizend tweehonderd* of door *twaalfhonderd*:

- 5] *Dusent Tuehondert ende viifentachthic* (CG 624A, a.D. 1285)
- 6] *tualif hondert. ende tueentneghentich* (CG 1122, a.D. 1292)

De eerste variant gaat rechtstreeks terug op het Latijn, waarbij in het Middelnederlands echter in de regel hoofdtelwoorden in plaats van rangtelwoorden worden gebruikt, op een uitzondering na:

- 5] in *dusenste. tvehonderste. virentachtichte jar* (CG 523; a.D. 1284)

De Utrechtse scribenten hebben duidelijk een voorkeur voor de variant die nauwer bij het Latijn aansluit. Net als in het Latijn komt de volgorde jaar / dag het vaakst voor.

- 6] *int jaer ons heren. Dusent. Twehundert, viue ende neghentich Des donresdags vor grote vastelawnt* (CG 1480; a.D. 1296)

De toevoeging van de maandnaam is in het Middelnederlands ongebruikelijk. Een enkele keer wordt het seizoen toegevoegd:

- 7] *jnt jaer ons heren dvsent. Twehundert. dri end Neghentech, des manendags, na zent martyns daghe in den zomere* (CG 1260; a.D. 1293)

Middelnederlands veertiende eeuw

In twee vroege oorkonden uit de veertiende eeuw wordt een mengvorm van een Latijnse afkorting met Middelnederlandse voluit geschreven cijfers als cardinalia gebruikt:

- 8] *int jaer ons heren m ccc ende sesse* (CRM 30601).

In alle andere gevallen wordt het jaartal door voluit geschreven hoofdtelwoorden in het Middelnederlands uitgedrukt. Daarbij is altijd voor de variant met *duizend driehonderd* gekozen:

- 9] *int iaer ons heren dusent dre hondert ende achtiene* (CRM 31801)

De gebruikelijkste volgorde is jaar / dag. In twee gevallen wordt de maand vermeld (10)], in zes gevallen is het referentiepunt seizoensgebonden (11]):

- 10] *int jaer ons heren m ccc ende seuen des vridages na onser vrouwen dach te midden oeste* (CRM 30701)
- 11] *int iaer ons heren / dusent dre hondert ende seuen ende tuintich op sinte iohans dach te middesomer* (CRM 32701).

Het jaar wordt echter in alle gevallen op de eerste, de dag op de tweede plaats vermeld.

Besluit en schema's *jaartal*

Vanaf het begin zijn in Utrecht hoofdtelwoorden in het Middelnederlands het gewoonst om het jaar aan te geven. Deze tendens zet zich in de veertiende eeuw voort. De voorkeur voor de jaartelling met "duizend + honderd" (het Latijnse type) is in de dertiende-eeuwse stukken al duidelijk; in de veertiende-eeuwse stukken komt het alternatief 'dertienhonderd' (het Nederlandse type) geen enkele keer voor en kiest men uitsluitend voor het Latijnse type.

jaartal	13de eeuw (n = 25)		14de eeuw (n = 63)	
NL hoofdtelwoord	24	96%	61	96,8%
NL rangtelwoord	1	4%	/	0%
L+NL cardinalia	/	0%	2	3,2%

schema 15

type	13de eeuw	14de eeuw
duizend twee-/ driehonderd	22	61
twaalf-/ dertienhonderd	3	0

schema 16

Net als in het Latijn beginnen de meeste stukken bij de datering met het jaar gevolgd door de dag; de toevoeging van maand of seizoen komt in de dertiende eeuw nauwelijks, in de veertiende eeuw amper voor; de volgorde dag / jaar wordt in de veertiende eeuw niet meer gebruikt.

volgorde	13de eeuw (n = 25)		14de eeuw (n = 63)	
jaar / dag	22	88%	55	87,3%
jaar / dag / maand	/	0%	2	3,2%
jaar / dag / seizoen	1	4%	6	9,5%
dag / jaar	2	8%	/	0%

schema 17

3.7.4 De dagaanduiding

Latijn

De dag kan worden uitgedrukt door een rangtelwoord gecombineerd met de maand, of met behulp van de Romeinse kalender (idus, kl. [Kalendis]); als naamval wordt de *ablativus temporis* gebruikt.

Voorbeelden:

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

- 1] ...*anno Domini MCCCXL quarto vicesima octava die mensis Octobris* (OGD 380; a.D. 1344; op de 28e dag van de maand oktober)
- 2] ... *anno Domini MCCLXXX octavo feria sexta post festum beati Remigii* (OSU 2355; a.D. 1288; op de zesde dag na het feest van de Heilige Remigius)
- 3] ... *anno domini M°CC°XX° V°, VI° kl. februarii, presentibus NNb* (OHZ 453; a.D. 1226; op de zesde dag voor de kalenden van februari)
- 4] ... *anno dominice incarnationis M°CC° vigesimo septimo, VIII idus augusti* (OHZ 475; a.D. 1227; op de achtste dag voor de iden van augustus)

Middelnederlands dertiende eeuw

Het Middelnederlands heeft geen ablatief. De Utrechtse scribenten beschikken over drie mogelijkheden om de dag uit te drukken: een prepositie met de 3de of 4de naamval of de genitief. Na *up/op* en *in* kunnen zowel de datief als de accusatief worden gebruikt; de datief komt vaker bij de prepositie *in* voor, de accusatief vaker bij de prepositie *up/op*.

Voorbeelden:

- 5] *in palmen sonendaghe* (CG 660A; a.D. 1285) → *in* + datief
- 6] *vp sente iohans auont* (CG 234; a.D. 1278) → *up* + accusatief

Voor de dagbepaling wordt ook de tweede naamval gebruikt, samen met het bepaald lidwoord: *des manendags* (CG 1260; a.D. 1293). Dit gebeurt vooral indien de dag een weekdag is, niet een feestdag. In acht van de tien bewijsplaatsen met genitief gaat het om de dagen van de week: maandag, dinsdag, etc. In twee oorkonden staat de genitief bij een formulering met *ander* respectievelijk *naest*, waarmee de volgende dag is bedoeld:

Voorbeelden:

- 7] *Des andren daghes na sente Pontiaens dach, mertelare* (CG 1397; a.D. 1295)
- 8] *des naesten daghes na iaers daghe* (CG 1642; a.D. 1298)

Het gebruik van de tweede naamval voor een tijdsbepaling is in het Middelnederlands gebruikelijk (cf. Stoett, 1923, §178). Meestal volgt op de benaming van de week- of feestdag nog een preciezere omschrijving, bijvoorbeeld *des manendags, na zent martyns daghe jn den zomere* (CG 1260; a.D. 1293). Hier kunnen weer preposities met de derde of vierde naamval gebruikt zijn, waarbij geen voorkeur duidelijk wordt.

Middelnederlands veertiende eeuw

In de veertiende eeuw zijn er twee varianten om de dag aan te duiden: de voorzetselconstructie *up/op* met accusatief en de genitief met bepaald lidwoord. Zoals boven vermeld, komt de genitief

alleen bij wekdagen voor. De omschrijving van de dagaanduiding gebeurt ook hier met voorzetselconstructies: *na*, *vor* en *op* + datief respectievelijk accusatief, bijvoorbeeld *des manedages voer sinte pauwels dach apostel* (CRM 30601). Na 1330 komt de datief na de prepositie *na* niet meer voor, maar is deze volledig door de accusatief vervangen.

Bijzin bij dagaanduiding

In twee veertiende-eeuwse oorkonden volgt op de dagaanduiding een bijzin waarin de Latijnse benaming voor de dag wordt aangegeven:

- 1] *op sinte jans auond als men scrijft decollatio* (CRM 30201)
- 2] *des donredaghes na des heylighen cruys dach de men heet jnventio* (CRM 36603).

Een dergelijke toevoeging komt noch in de dertiende-eeuwse noch in de Latijnse oorkonden uit Utrecht voor.

Besluit en schema's dagaanduiding

Van de zes dertiende-eeuwse varianten om de dag aan te duiden zijn er in de veertiende eeuw nog maar twee over: de accusatief na de prepositie *up/op* en de genitief met bepaald lidwoord. De andere preposities (*in*, *an*) en constructies met de datief komen niet voor.

dagaanduiding	13de eeuw (n = 25)		14de eeuw (n = 63)	
dativus	9	36%	0	0%
<i>up</i>	3	12%	/	0%
<i>in</i>	6	24%	/	0%
accusativus	6	24%	19	30,2%
<i>up / op</i>	4	16%	19	30,2%
<i>in</i>	1	4%	/	0%
<i>an</i>	1	4%	/	0%
genitivus	10	40%	44	69,8%
+det	10	40%	44	69,8%
-det	0	0%	/	0%

schema 18

De specificering van de dag met behulp van voorzetselconstructies toont een iets gevarieerder beeld: bij de prepositie *na* verschijnt in 4 gevallen in de veertiende eeuw nog een datief; deze stukken zijn vóór het jaar 1331 vervaardigd. In latere oorkonden wordt bij de preposities *na*, *vor* en *op* systematisch de accusatief gebruikt.

ante/post	13de eeuw	14de eeuw

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

dativus	5	4
in	1	/
na	3	4
vor	1	/
accusativus	5	35
na	3	30
vor	2	4
op	/	1

schema 19

De afnemende gebruiksfrequentie van de datief stemt overeen met de vaststellingen bij de uitdrukking *int jaer ons heren* (zie 3.7.2); de geleidelijke substitutie van de datief door de accusatief gedurende de dertiende en veertiende eeuw is in de Utrechtse oorkonden duidelijk waarneembaar. Dit geldt voor alle voorzetselgroepen, zowel na *in*, *na*, *vor* als *op*.

3.7.5 De plaatsaanduiding

Latijn

In de *datatio* kan de plaats van uitgifte worden vermeld.

Voorbeelden:

- 1] *datum Trajecti anno Domini MCCCXL quarto vicesima octava die mensis Octobris* (OGD 380; a.D. 1344; ... te Utrecht ...)
- 2] *Acta sunt hec in claustro Beati Martini Traiectensis, anno dominice incarnationis M^oCC^o vigesimo septimo, VIII idus augusti* (OHZ 475; a.D. 1227; ... in het klooster van de Heilige Martinus uit Utrecht ...)

Middelnederlands

In de Middelnederlandse oorkonden wordt slechts in een document (uit Arkel of Utrecht) de plaats van uitgifte vermeld:

- 3] *Dit is gegeuen. volmaket end beuest the Euerdingen bi der kerken. [...]* (CG 523; a.D. 1284)

In geen enkele veertiende-eeuwse oorkonde wordt in de datatio de plaats van uitgifte vermeld.⁴⁸

3.8 Conclusie

De scribenten die in de dertiende eeuw met het beoorkonden in de volkstaal beginnen, oriënteren zich bij het formuleren van Middelnederlandse formules vrij sterk op de Latijnse voorbeelden. Sommige Latijnse formuleringen worden letterlijk vertaald: *in testimonium cuius rei* wordt *In oerconde deser dinghe* en *anno domini* wordt *int jaer ons heren*. De Boor heeft in zijn studie over oorkondeformules aangetoond dat het *anno domini*-element in Duitstalige oorkonden niet letterlijk vertaald wordt weergegeven, maar door een vrije verwoording, namelijk door *nach gotes geburt* of *nach christes geburt*. De Utrechtse scribenten sluiten met hun verwoording dus dicht bij het Latijn aan dan hun Duitse collega's (cf. De Boor 1975: 4).

Andere uitdrukkingen zijn vrijer verwoord: *in testimonium cuius rei* kan ook door *hiir afzijn* weergegeven, *universis* wordt uitgebreid tot *allen lieden*.

Niet alleen Latijnse oorkonden worden als model genomen, ook een Franse formulering dient als voorbeeld, namelijk de notificatio *faire à savoir*, die in Utrechtse documenten met *doen verstaen* wordt weergegeven. In andere middeleeuwse schrijfcentra wordt de Franse prepositie *à* wel uitgedrukt, met name door *te*. Zo wordt bijvoorbeeld in oorkonden uit Brugge de notificatio door *doen te wetene* verwoord. Voor Utrecht is *doen verstaen* de standaarduitdrukking. In de rest van het Middelnederlandse taalgebied komt deze infinitiefconstructie echter niet of slechts uitzonderlijk voor.

Het wordt duidelijk dat de in de volkstaal schrijvende scribent niet alle Latijnse formules overneemt, maar een selectie uit de beschikbare Latijnse formules maakt. Zo wordt de geadresseerde in de Middelnederlandse Utrechtse oorkonden geen enkele keer door *die nu zijn en na ons zullen zijn* uitgedrukt, hoewel dit de tegenhanger van de gebruikelijke Latijnse uitdrukking *tam presentibus quam futuris* is. Een vergelijking met dertiende-eeuwse oorkonden uit Gent laat zien dat de selectie van de formules regionaal bepaald is: Gentse scribenten gebruiken de Middelnederlandse formule

⁴⁸ Geregeld wordt de plaats van uitgifte in de intitulatio bij de functie vermeld: *wi ... scoutende scepene der stat van vtrecht* (CRM39103)

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

alle den ghenen die nu sijn ende hier nae wesen sullen (CG 227; a.D. 1278) in circa 1/3 van de oorkonden. De selectie van de formulering heeft dus niets te maken met de talige mogelijkheden van het Middelnederlands.

Anders is dit bij Latijnse formuleringen met grammaticale vormen die in het Middelnederlands niet voorkomen: deze worden in de Middelnederlandse oorkonden niet of sterk gewijzigd overgenomen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het adres, dat in Latijnse teksten met het participium futurum, in het Middelnederlands met een betrekkelijke bijzin wordt weergegeven. De toekomstige tijd wordt in het Middelnederlands al dan niet uitgedrukt met het hulpwerkwoord *sullen* en de scribenten voegen er nog een lexicaal element aan toe: *sien ende horen lesen*.

De talige discrepantie tussen het Latijn en het Middelnederlands wordt nog duidelijker bij de gerundivum- en de passiefconstructies in de zegelaankondiging: het gerundivum kan niet letterlijk worden vertaald, maar zou moeten worden omschreven door een omslachtige verwoording zoals: "wij hebben gevonden dat de zegels van onze kerk aan deze brief moeten worden gehangen". Een dergelijke formulering wordt echter niet gebruikt. De scribenten kiezen daarentegen voor een eigen Middelnederlandse formulering die niet nauw bij het Latijn aansluit. Zo wordt *duximus* 'wij hebben gevonden' niet vertaald; de passieve betekenis en de modaliteit van het gerundivum worden niet verwoord; de zegelaankondiging wordt in het Middelnederlands door een actieve zin zonder modaal werkwoord uitgedrukt. De Latijnse formule *sigillum nostrum presentibus duximus apponendum* (OSU 2389; a.D. 1289) wordt dus niet letterlijk vertaald als **wi hebbe gheuonden dat onse segel ane desen jeghenwoerdigen brief moet worden ghedaen*, maar wordt weergegeven met een formule zoals: *so heb wi onse[r stat] segel aen desen brief gedaen* (CG 1757aA; a.D. 1299). In deze gevallen is de emancipatie van de Middelnederlandse oorkondetaal ten opzichte van de Latijnse voorbeelden het meest frappant.

Nieuwe elementen, die niet rechtstreeks uit het Latijn zijn overgenomen, komen op: de dagaanduiding met wekdagen in de genitief, bijzinnen bij de jaaraanduiding. Deze kunnen als eigen scheppingen van de Middelnederlandse scribenten worden beschouwd. Ook hier wijkt men dus af van het Latijnse voorbeeld.

Het onderzoek naar de Utrechtse oorkonden laat zien dat de aanvankelijk grote variatierijkdom na verloop van tijd door normeringstendensen wordt teruggedrongen. Voor alle vaste elementen van de oorkonde geldt dat er in de dertiende eeuw meer mogelijkheden voor de verwoording van de formules zijn dan in de veertiende eeuw. In de veertiende eeuw loopt het gebruik van vele varianten in de formules van de Utrechtse oorkonden snel en sterk terug. Dit is goed te zien aan de opbouw van de betrekkelijke bijzin in het adres: in de veertiende eeuw komt uitsluitend de variant met vierledige werkwoordelijke eindgroep voor, van andere mogelijkheden wordt geen gebruik meer gemaakt. Een ander voorbeeld is de verwoording van de notificatio: in de dertiende eeuw komen negen varianten voor, in de veertiende eeuw nog maar vijf; van de drie verschillende infinitiefconstructies in de dertiende eeuw wordt er in de veertiende eeuw nog maar een gebruikt.

Niet alleen heeft er een reductie van de variatie plaats, maar ook komt een kwantitatieve voorkeur voor een bepaalde variant binnen de keuzemogelijkheden naar voren: in de dertiende-eeuwse stukken wordt de datatio op zes, in de veertiende-eeuwse op vier verschillende manieren ingeleid. De zes dertiende-eeuwse varianten behalen percentages tussen 4% en 32% van de attestaties. In de veertiende eeuw komt een van de vier varianten (*ghegheuen*) in meer dan 95% van de oorkonden voor.

Hetzelfde fenomeen treedt op bij de inleiding van de corroboratio: in de dertiende eeuw zijn er heel veel verschillende mogelijkheden voor de opbouw van de volgende constituent na *in orconde*: syntactisch kan een genitief, een voorzetselconstituent *van* + datief, een bijwoordelijke bepaling (*hiir aſ*) of zelfs een bijzin (*in orconde dat*) zijn gebruikt; de toevoeging van een bijvoeglijk naamwoord (*voerghenoemt*) of van het voornaamwoord *al* is mogelijk. In de veertiende eeuw is dit aantal gereduceerd tot drie varianten. Op lexicaal niveau is er enige variatie, maar syntactisch blijft nog maar één mogelijkheid: de genitief. De nabepaling bestaat nog maar uit twee delen: het zelfstandig naamwoord en het aanwijzend voornaamwoord of bepaald lidwoord: *jn orconde deser dinghe l des briefs l der waerheyd*.

Ook in de notificatio wordt de verschuiving naar een voorkeurvariant duidelijk: in de veertiende eeuw wordt de notificatio in bijna 80% van de Utrechtse oorkonden met *doen verstaan* verwoord. Een dergelijke evolutie toont een standaardisering- en normeringsproces in de formules aan.

Mijn onderzoek maakt het ook mogelijk een uitspraak te doen over de vijf oorkonden die door Gyseling niet eenduidig in Utrecht gelokaliseerd zijn (cf. noot 3). In de oorkonden CG 523 en CG 551 komen vaak formuleringen voor die in de 'zekere' Utrechtse stukken ongebruikelijk zijn. Zo gebruikt men in CG 523 een invocatio en een *arenga*; in de corroboratio volgt op de inleidende bijwoordelijke bepaling een bijzin, het jaar wordt met een rangtelwoord aangeduid etc. In CG 551 is een salutatio gebruikt en wordt de notificatio met *ghi sult weten* verwoord. De corroboratio wordt op een afwijkende manier ingeleid (noch door een bijwoordelijke bepaling noch door een causale of finale bijzin) en ook het *anno domini*-element is niet met een van de gebruikelijke varianten weergegeven. De drie andere documenten echter, met name CG 1436, CG 1502A en CG 1642 wijken niet of slechts in een punt af van het gewone patroon; zo is de notificatio in CG 1502A met *doen kont* verwoord, het *anno domini*-element in CG 1436 met de genitief *des iaers*. Volgens mijn onderzoek is het dus waarschijnlijk dat nummers CG 523 en 551 niet te Utrecht, de nummers CG 1436, CG 1502A en CG 1642 wél te Utrecht zijn vervaardigd.

Verder onderzoek met betrekking tot andere schrijfcentra moet aantonen of vergelijkbare standaardiserings- en normeringsprocessen ook in andere schrijfcentra uit dezelfde periode optreden. Vermoedelijk zal vooral in de veertiende eeuw de invloed van de Latijnse voorbeelden afnemen en zal de invloed van volkstalige documenten uit de eigen, maar ook uit andere regio's toenemen. In welke mate de schrijfcentra elkaar onderling beïnvloeden, is stof voor nader onderzoek.

Ute K. Boonen - De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen.

4. Literatuur

4.1 Bronmateriaal

- Blok, P.J. & J.A. Feith, e.a. (1896): Oorkondenboek van Groningen en Drente. Wolters Groningen (afgekort als: OGD).
- Gysseling, Maurits (1977): Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). m.m.v Willy Pijnenburg. Reeks I: Ambtelijke bescheiden. Martinus Nijhoff. 's-Gravenhage. (afgekort als CG)
- Ketner, F. (ed.) (1954): Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301. deel IV1267-1290 (afgekort als: OSU).
- Koch, A.C, F. (1970): Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. dl.I 's-Gravenhage Nijhoff (afgekort als: OHZ).
- Kruisheer, J.G. (1986-1997): Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. dln. II, III, IV Assen, Van Gorcum (afgekort als: OHZ).
- Van Reenen, Pieter Th. / Maaïke J. Mulder (2002): Corpus veertiende-eeuws Middelnederlands (afgekort als CRM); versie december 2002

4.2 Secundaire literatuur

- Berteloot, Amand (1995): Regionale, lokale en individuele variatie in de dertiende-eeuwse oorkondentaal. In: Taal & Tongval 1995-96, themanummer 8, 91-123.
- de Boor, H. (1975): Actum et Datum. Eine Untersuchung zur Formelsprache der deutschen Urkunden im 13. Jahrhundert. Sitzungsberichte der Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Heft 4. München.
- Brandt, Ahasver von (1998): Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die historischen Hilfswissenschaften. Kohlhammer Stuttgart. 16de editie.
- Burgers, J.W.J. (1996): De invoering van het Nederlands in de dertiende-eeuwse documentaire bronnen in Holland en Zeeland. In: TNTL 1996 (112), 129-150.
- Croenen, Godfried (1999): Latijn en de volkstalen in de dertiende-eeuwse Brabantse oorkonden. In: Taal & Tongval 1999; themanr. 12, 9-34.
- Duinhoven, A. M. (1988): Middelnederlandse syntaxis. Synchron en diachron. I De naamwoordgroep Martinus Nijhoff / Leiden.
- Duinhoven, A.M. (1997): Middelnederlandse syntaxis. Synchron en diachron. II De werkwoordgroep. Martinus Nijhoff / Groningen.
- Georges, K.E. & H.Georges (1918): Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch. 2 dln., 8. Auflage. Hannover/Leipzig.
- Goetz, Hans-Werner (1993): Proseminar Geschichte: Mittelalter. UTB Stuttgart.
- Goossens, Jan (2001): *Stammbäume und Urkundensprache*. In: K. Gärtner, G. Holtus, A. Rapp und H. Völker, Skripta, Schreiblandschaften und Standardisierungstendenzen: Urkundensprachen

im Grenzbereich von Germania und Romania im 13. und 14. Jahrhundert. Beiträge zum Kolloquium vom 16. bis 18. September 1998 in Trier. Trier, Trierer historische Forschungen Band 47, 105-129.

Horst, J. M. van der (1981): Kleine Middelnederlandse syntaxis. Huis aan de drie Grachten.

Kruisheer, J.G. (1971): De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299.

Hollandse Studiën 2-I, II. 's-Gravenhage Nijhoff.

Leroy, M. (1999): De oorkondentaal van een dertiende-eeuwse Middelnederlandse scribent uit Brugge. In: R. Beyers (red.), Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden. Handelingen LIII 1999 van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Brussel, 137-166.

LMA (Lexikon des Mittelalters), dl. VIII, J. Spiegel: Urkundenwesen I. Allgemein und Deutsches Reich. kolom 1298-1302; Th. de Hemptinne: XI. Niederlande und Flandern. kolom 1311-1312, Lexma Verlag München 1997.

Loey, A. van (1970): Schönfeld's Historische grammatica van het Nederlands. Zutphen Thieme. 8ste druk.

Marynissen, A. (1996): De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands. Studies op het gebied van de Nederlandse taalkunde 2. BICN. Peeters, Leuven.

Marynissen, A. (1999): ... allen dengenen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ... Over volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep in de Middelnederlandse bijzin. In: E. Dijkhof, J. Goossens, J. Van Loon (reds.), De verschriftelijking van het Nederlands. Taal & Tongval, themanummer 12, 136-158.

MNW (Middelnederlandsch woordenboek): E. Verwijs, J. Verdam, 's-Gravenhage, 1885 – 1941, CD-Rom SDU 1998.

Mooijaart, M. A. (1992): Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten. LEU Utrecht.

Prevenier, W.P. (1966): De oorkonden der Graven van Vlaanderen. deel I Diplomatische inleiding. Brussel.

Van Reenen, P. & M. Mulder (1993): Een gegevensbank van 14de-eeuwse Middelnederlandse dialecten op computer. In: Lexikos 3 (1993), Stellenbosch.

Rem, Margit (2003): De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300–1340).

Naar een lokaliseringprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands. Stichting Neerlandistiek VU, Amsterdam.

Stoett, F.A. (1923): Middelnederlandsche spraakkunst. Syntaxis. 3^e Herziene uitgave. 's-Gravenhage Nijhoff.

Van Uytfanghe, Marc (1999): De „vadertaal“ Latijn in de dertiende eeuw. In: R. Beyers (red.), Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden. Handelingen LIII 1999 van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Brussel, 23-53.

VMNW (Vroegmiddelnederlands Woordenboek, Woordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van het Corpus Gysseling.) (2001), bewerkt door door: W.j.j Pijnenburg, K.H. van Dalen-Oskamp, K.A.C. Depuydt, T.H. Schoonheim, 4 dln.; Leiden.